Μεταπτυχιακό στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Εξ αποστάσεως

Οι σχέσεις των Ελλήνων Εβραίων και μη Εβραίων από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 μέχρι το ολοκαύτωμα.

Σοφία Κεχαγιά

Επιβλέπουσα καθηγήτρια	Συνεπιβλέποντες καθηγητές
Αικατερίνη Παπαζαχαρία	Μάριος Ευρυβιάδης
	Κυριάκος Ιακωβίδης

Θεσσαλονίκη, Μάιος 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Σοφία Κεχαγιά, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

<u>ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ</u>

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Σοφία Κεχαγιά

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Οι σχέσεις των Ελλήνων Εβραίων και μη Εβραίων από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 μέχρι το ολοκαύτωμα.*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων **ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ**

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: **ΕΥΡΥΒΙΑΔΗΣ ΜΑΡΙΟΣ**

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: **ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ**

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Εγώ, η Σοφία Κεχαγιά, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο, *Οι σχέσεις των Ελλήνων Εβραίων και μη Εβραίων από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 μέχρι το ολοκαύτωμα,* αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Κεχαγιά Σοφία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα..... 5

Πρόλογος..... **7**

Περίληψη 9

Abstract..... 10

Εισαγωγή 11

1ο Κεφάλαιο: Σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι την απελευθέρωση της πόλης το 1912

1.α. Η Θεσσαλονίκη, η «Ιερουσαλήμ» των Εβραίων 15

1.β. Οι σχέσεις και μη Εβραίων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 17

1.γ. Η συμμετοχή της εβραϊκής κοινότητας στο εργατικό κίνημα και η ίδρυση της Φεντερασιόν..... 19

1.δ. Οι σχέσεις χριστιανών και Εβραίων πριν την απελευθέρωση (1890-1912)..... 21

1.ε. Η πρόταση για διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης και η απελευθέρωση 25

2ο Κεφάλαιο: **Οι σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912**

2.α. Η φιλοεβραϊκή πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης μετά την Απελευθέρωση..... 31

2.β. Η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και η ελληνοποίηση της Θεσσαλονίκης 35

2.γ. Ο ερχομός των προσφύγων στην πόλη της Θεσσαλονίκης και η αντιεβραϊκή πολιτική στο πλαίσιο της εθνικής ολοκλήρωσης..... 39

2.δ. Η αντιεβραϊκή πολιτική του Βενιζέλου και η στάση της εφημερίδας *Μακεδονία* .. 44

3ο Κεφάλαιο: Η άνοδος του αντισημιτισμού στη Θεσσαλονίκη και τα επεισόδια στο Κάμπελ

3.α. Η άνοδος του φασισμού στην Ελλάδα και η ΕΕΕ..... 49

3.β. Οι κατηγορίες για την αντεθνική στάση της «Μακαμπή» και η άνοδος του αντισημιτισμού 54

3.γ. Η επίθεση στο συνοικισμό Κάμπελ 57

4ο Κεφάλαιο: Η ζωή της κοινότητας μετά τα γεγονότα στο Κάμπελ και η γερμανική κατοχή

4.α. Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μέσα στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας..... 64

4.β. Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά..... 67

4.γ. Η γερμανική κατοχή στη Θεσσαλονίκη και τα αντισημιτικά μέτρα..... 70

Συμπεράσματα 77

Βιβλιογραφία

1. Πρωτογενείς πηγές..... 80
2. Δευτερογενής βιβλιογραφία 82

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος – εξ αποστάσεως στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία.

Το θέμα της μελέτης είναι οι σχέσεις μεταξύ των Εβραίων και των χριστιανών στην πόλη της Θεσσαλονίκης κυρίως από την απελευθέρωση της πόλης το 1912 μέχρι και τον εκτοπισμό τους από τους Γερμανούς το 1943. Διερευνάται αν και κατά πόσο οι σχέσεις αυτές είτε σε προσωπικό επίπεδο είτε σε συλλογικό έπαιξαν ρόλο στην τραγική κατάληξη του μεγαλύτερου μέρους της κοινότητας στα κρεματόρια του Άουσβιτς-Μπιρκενάου.

Το ενδιαφέρον μου για το θέμα προέκυψε γιατί γεννήθηκα στη Θεσσαλονίκη, σε μια περιοχή που κατακλυζόταν παλιά από εβραϊκά σπίτια και λειτουργούσε η Δημοτική Σχολή Ταλμούδ Τορά Αγκαδόλ στην οδό Φλέμινγκ. Αν και η εβραϊκή παρουσία ήταν έντονη επικρατούσε μια εκκωφαντική σιωπή στην πόλη, αλλά και άγνοια για την μακραίωνη παρουσία των Εβραίων και τη συνεισφορά τους στο ιστορικό γίγνεσθαι. Λες και η Θεσσαλονίκη προσπαθούσε να σβήσει από τη συλλογική μνήμη της τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτήτων και θρησκειών, την ατμόσφαιρα του κοσμοπολιτισμού που τη διέπνεε πριν τον πόλεμο και τον πολυεθνικό της χαρακτήρα. Αυτή η λανθάνουσα αποεβραιοποίηση της και η αποσιώπηση των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων των εθνολογικών ομάδων που κατοικούσαν εδώ, τη μετέτρεψαν σταδιακά σε μια πόλη που φοβάται να κοιτάξει κατάματα το παρελθόν της και να διδαχθεί από αυτό. Δεν είναι τυχαία και η αναδίπλωση της τις τελευταίες δεκαετίες, από μια ανοιχτή και πολυπολιτισμική συμπρωτεύουσα γεμάτη διαφορετικούς ήχους, μυρωδιές και εικόνες, σε μια εσωστρεφή και αρκετά συντηρητική και μονοπολιτισμική κοινωνία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα στελέχη του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου και συγκεκριμένα τους διδάσκοντες του τμήματος. Ειδικότερα ευχαριστίες οφείλω στην κα Κατερίνα Παπαζαχαρία Λέκτορα Διπλωματικής Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων για τη συνεργασία και την καθοδήγηση στη συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Αλέξανδρο Τριανταφυλλίδη, δημοσιογράφο και βουλευτή στην Α' Θεσσαλονίκης για την πολύτιμη βοήθεια του που αφορούσε τη δημοσιογραφική καταγραφή για τη διαχρονική πορεία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, τον κ. Λέοντα Ναρ διδάκτορα στη Νεοελληνική Φιλολογία στο ΑΠΘ και συγγραφέα, για την καθοδήγηση του στην κατάθεση της πρότασης της διπλωματικής εργασίας μου και τον κ. Γεώργιο Αντωνίου, επίκουρο καθηγητή στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο ΑΠΘ για τη συμβολή του στην εκπόνηση της εργασίας μου και την παραχώρηση ειδικής βιβλιογραφίας από την προσωπική του βιβλιοθήκη. Ευχαριστώ επίσης και την οικογένεια μου για την αμέριστη στήριξη τους στην προσπάθεια μου. Τέλος οφείλω να ευχαριστήσω και όσους αναγιγνώσκουν την παρούσα εργασία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αναφέρεται στον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών στα χρόνια μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1912 και μέχρι τον εκτοπισμό της κοινότητας από τους Γερμανούς το 1943. Στόχος της έρευνας αρχικά είναι να αναδείξει τη διαχρονική παρουσία και τη συμβολή της εβραϊκής κοινότητας στο ιστορικό γίγνεσθαι της Θεσσαλονίκης, επικεντρώνοντας σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν την πορεία της πόλης. Το αποτέλεσμα συμπίπτει με τις αρχικές προσδοκίες και επιβεβαιώνει πως η εβραϊκή παρουσία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη της πόλης ως σημαντικού οικονομικού και πνευματικού κέντρου των Βαλκανίων και καθόρισε εν πολλοίς τις πολλαπλές προσαρμογές της Θεσσαλονίκης στο χρόνο. Σε ένα δεύτερο επίπεδο μέσα από τη μελέτη των περίπλοκων διακοινοτικών σχέσεων, τις κοινωνικές διεργασίες και τις πολιτικές προθέσεις και εξελίξεις, η εργασία καταδεικνύει ότι η εβραϊκή κοινότητα δεν έμεινε στο απυρόβλητο και σταδιακά με την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος περιθωριοποιήθηκε και στοχοποιήθηκε, λόγω και των δυσκολιών της στην προσαρμογή στο νέο εθνικό περιβάλλον. Μέσα από προσωπικές επίσης μαρτυρίες και διαδρομές απλών καθημερινών ανθρώπων φωτίζονται καλύτερα στάσεις και συμπεριφορές χριστιανών και Εβραίων, αλλά και οι δραματικές στιγμές που βίωσε η κοινότητα πριν την καταστροφή.

Abstract

This dissertation refers to the Jewish people living in Salonica, specifically on the relations between Jewish and Christians the years after the liberation from the Ottomans at 1912 and until the communities' deportation by the Germans in 1943. Its purpose is twofold: on the one hand, showcases the diachronic presence and the contribution of the community to the history of Salonica, focusing on important historical events that affect the course of the city. This result coincides with the initial expectations and confirms that the Jews were playing a crucial role by showcasing the importance of Salonica for the Balkans. By focusing on the complicated intercommunal relations, the social elaborations, political intentions and developments, this survey proves that the Jewish community was progressively ostracized because of its inability to adapt to the new national milieu. Moreover, through personal testimonies of everyday people, not only are Christian and Jewish attitude better illuminated but reflect the dramatic moments the community went through before its destruction.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε για αιώνες το καταφύγιο των κατατρεγμένων Εβραίων της Ευρώπης και ένας τόπος που τους έδωσε το έναυσμα για να ζήσουν ειρηνικά με τις άλλες κοινότητες, αλλά και να δώσουν το δικό τους πολιτιστικό στίγμα στην πόλη. Η παρουσία τους σημαδεύτηκε από τις αλλαγές και τις μεταπτώσεις της πόλης στο πέρασμα των αιώνων και μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης με το ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον της, συνδιαμόρφωσαν την εικόνα της Θεσσαλονίκης. Μέχρι το 1912, η πολυπληθέστερη κοινότητα της πόλης καθόριζε το οικονομικό status της σημαντικότερης εμπορικής πόλης των Βαλκανίων και συνέβαλε στη δυναμική της παρουσία στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ανοιχτή η κοινότητα στις νέες προκλήσεις συμμετείχε στον εκσυγχρονισμό της οθωμανικής διοίκησης και διαπνεόταν από ένα πνεύμα κοσμοπολιτισμού και πνευματικής αναγέννησης. Βέβαια η διαδρομή της στο χρόνο δεν ήταν πάντα χωρίς προβλήματα, αφού τόσο η γλώσσα, όσο και η θέση που κατείχε στο κράτος προκαλούσε πολλές φορές καχυποψία στις υπόλοιπες κοινότητες. Όμως κατάφερναν να υπερκεράσουν τις αντιξοότητες και να συμβάλουν στην ανάπτυξη της πόλης.

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει τις σχέσεις μεταξύ των Εβραίων της πόλης με τους χριστιανούς κατοίκους κυρίως μετά την απελευθέρωση της και την ενσωμάτωση τους στο ελληνικό κράτος και να διερευνήσει αν οι σχέσεις αυτές οδήγησαν στη συρρίκνωση αρχικά της κοινότητας και τελικά στην εξόντωση τους από τους Γερμανούς.

Το συγκεκριμένο ζήτημα δεν είναι νέο στη βιβλιογραφία. Με το θέμα ή με πτυχές του θέματος έχουν ενασχοληθεί με μελέτες που πραγματεύονται ευρύτερα το ζήτημα των σχέσεων των Εβραίων με τις υπόλοιπες κοινότητες στη Θεσσαλονίκη μελετητές από τη δεκαετία του ΄80, αλλά εντείνονται κυρίως μετά το 2000.[1] Σύμφωνα προς το θέμα της εργασίας εξετάζονται οι πληροφορίες που αποκαλύπτουν το ζήτημα της συνύπαρξης και της σύγκρουσης της εβραϊκής κοινότητας με τη χριστιανική μέσα από επιμέρους ερωτήματα, τα οποία γίνεται προσπάθεια να μελετηθούν στα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας.

---

[1] Κυριότεροι μελετητές είναι οι Marc Mazower , Ρένα Μόλχο, Γιόζεφ Νεχαμά, Bernard Pierron και τα έργα τους αντίστοιχα, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919, Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης, Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα από το 1821 ως το 1945*

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται η δυναμική παρουσία της εβραϊκής κοινότητας στο οικονομικό γίγνεσθαι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι διακοινοτικές σχέσεις στο πλαίσιο της κρατικής οργάνωσης της. Επίσης υπογραμμίζεται η έντονη συμμετοχή των Εβραίων στο εργατικό κίνημα και η συμβολή τους στην ίδρυση της Φεντερασιόν.[2] Το πνεύμα του διεθνισμού που διακατέχει το κίνημα και η έλλειψη εθνικών στόχων της κοινότητας τους καθιστά καχύποπτους στην προοπτική ένταξης σε ένα εθνικό κράτος και προωθούν τη διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης. Έτσι όταν μπαίνει ο ελληνικός στρατός στην πόλη βρίσκει τους Εβραίους απρόθυμους να συμμεριστούν τον ενθουσιασμό των χριστιανών συμπολιτών τους. Η στάση τους αυτή ερμηνεύεται ως εχθρική και στιγματίζει τις μεταξύ τους σχέσεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται η προσπάθεια να συσχετιστούν σημαντικά ιστορικά γεγονότα όπως η πυρκαγιά του 1917 και η εισροή προσφύγων στην πόλη με την παρακμή της κοινότητας και την περιθωριοποίηση της, στο πλαίσιο μάλιστα της προσπάθειας του ελληνικού κράτους για ελληνοποίηση της Θεσσαλονίκης και εθνική ομοιογένεια. Μελετώντας τον τύπο της εποχής καταδεικνύονται οι ευθύνες της εφημερίδας *Μακεδονία* για την δημιουργία αντισημιτικού κλίματος.

Στο επόμενο κεφάλαιο αναδεικνύεται η σχέση μεταξύ της ανόδου του φασισμού στην Ευρώπη και στο σχηματισμό φασιστικών αντίστοιχων οργανώσεων στη Θεσσαλονίκη, που στοχοποίησαν την εβραϊκή κοινότητα. Τα αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα στην αγορά της πόλης, η παντοδυναμία των Εβραίων στο οικονομικό πεδίο συμβάλλουν στη ανάπτυξη του αντισημιτισμού και η ΕΕΕ γίνεται το όχημα για την εκδήλωση του. Τα γεγονότα στο Κάμπελ σηματοδοτούν την αρχή μιας νέας περιόδου στην πόλη και η εβραϊκή κοινότητα περιθωριοποιείται περισσότερο και γίνεται πιο ευάλωτη.

Στο τελευταίο κεφάλαιο αρχικά μελετώνται οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των μελών της εβραϊκής κοινότητας, με στόχο την κατάρριψη του μύθου περί «πλουσίου Εβραίου». Η έρευνα αποκαλύπτει πως ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους βιώνει συνθήκες φτώχειας και αποκλεισμών, παρά τη στερεότυπη εικόνα που έχει σχηματιστεί για αυτούς από μερίδα πολιτών και κυρίως προσφύγων. Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (1936-1941) αφήνει

[2] Βλ. σχετικά στην παρούσα εργασία πιο κάτω στο κεφ. 1γ., σ.19

αλώβητη την κοινότητα, η οποία χαίρει της προστασίας του δικτάτορα, λόγω των συντηρητικών της πολιτικών επιλογών. Έπειτα μέσα από προσωπικές μαρτυρίες κυρίως χριστιανών της πόλης που έζησαν τα γεγονότα της εποχής, αποκαλύπτεται το πλέγμα των σχέσεων χριστιανών και Εβραίων πριν και κατά τη διάρκεια της κατοχής και διερευνάται, γιατί δεν υπήρξε μαζική και οργανωμένη αντίδραση από φορείς της πόλης, αλλά και πολίτες για να εμποδιστεί ο εκτοπισμός τους από τους Γερμανούς.

Πρόθεση της μελέτης δεν αποτελεί η διερεύνηση της οικονομικής άνθησης και των εμπορικών δραστηριοτήτων των Εβραίων της πόλης, ούτε η ιστορία της κοινότητας, αλλά εντός των καθορισμένων χρονικών πλαισίων που έχω θέσει στην εργασία μου, επιχειρείται να απαντηθούν χωρίς να αναλυθούν εκτενέστερα τα στοιχεία που αφορούν την οικονομική ακμή της κοινότητας, παρόλο που γίνεται σχετική αναφορά που ωστόσο είναι ενδεικτική, καθώς δεν αποτελεί βάση της εργασίας το ζήτημα της οικονομικής επιφάνειας του εβραϊκού στοιχείου. Επίσης θα μπορούσε να εξεταστεί και η θρησκευτική διάσταση του θέματος, ώστε να διαφανεί αν αποτελούσε στοιχείο διαχωρισμού από τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες, αλλά αυτό δεν αποτελεί στόχο του παρόντος πονήματος, οπότε οι σχετικές αναφορές είναι εξίσου ενδεικτικές. Δε μελετήθηκε διεξοδικά η στάση των αντιβενιζελικών, γιατί η πολιτική Βενιζέλου ήταν αυτή που επιδίωξε την αφομοίωση του εβραϊκού στοιχείου και την ελληνοποίηση της πόλης.

Γνωρίζω επίσης ότι το ζήτημα των σχέσεων της κοινότητας με τους χριστιανούς της πόλης δε διακόπτεται στο τέλος του χρονικού πλαισίου που τέθηκε ως όριο στην εργασία μου. Έτσι λοιπόν θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί η θέση των Εβραίων μετά το τέλος του πολέμου και κατά πόσον συνέχισαν τις όποιες δραστηριότητες που ασκούσαν πριν τον πόλεμο. Έχω ενασχοληθεί εκτενέστερα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της πόλης, που είχε την καλοσύνη να μου υποδείξει ο κ. Γιώργος Αντωνίου, οι οποίες δεν είναι προσωπικές μου συνεντεύξεις, αλλά είναι διαθέσιμες στο διαδίκτυο και μπορεί ο κάθε ενδιαφερόμενος να τις εξετάσει και να τις εντοπίσει στους συνδέσμους που παρατίθενται στον Πίνακα Βιβλιογραφίας.

Προς τεκμηρίωση έχω ερευνήσει αυτές τις πηγές, οι οποίες αποτελούν κεφάλαιο της εργασίας μου και για να αποκατασταθεί μια πληρέστερη εικόνα παρεμβάλλονται συμπληρωματικά στοιχεία που αποτυπώνουν τη διάσταση των

σχέσεων των δύο κοινοτήτων από αναφορές στον ελληνικό Τύπο και συγκεκριμένα στις εφημερίδες *Ακρόπολις, Απογευματινή, Βραδυνή, Ελεύθερον Βήμα, Εμπρός, η Ελληνική, Θάρρος, Κήρυξ, Μακεδονία, Μακεδονικά Νέα, Νέα Αλήθεια, Νέα Ευρώπη, Πάλη των Τάξεων, Πρωία, Ριζοσπάστης, Σκρίπ, Το Φώς, Φώς της Θεσσαλονίκης, Paix de Droit* και *Revue Israelite* προκειμένου να διαγραφεί η ιδιαίτερη οπτική που αναδεικνύει τη θέση που είχε ο εβραϊκός κόσμος στη Θεσσαλονίκη. Δεν περιλήφθηκαν δημοσιεύματα από τον εβραϊκό Τύπο της πόλης που σκοπεύω συγκριτικά να τα αναλύσω σε μεταγενέστερη εργασία μου. Έχω επίσης υπόψη μου τον τόμο του Υπουργείου Εξωτερικών και την εκτενή μελέτη Βερέμη-Κωνσταντοπούλου από τα αρχεία του ΥΠΕΞ στα οποία ενίοτε παραπέμπω στο κείμενο, αλλά δεν αποτέλεσαν βασική πηγή της μελέτης μου.

Καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας υπήρξαν δυσκολίες πρόσβασης τόσο σε εβραϊκά αρχεία όσο και σε βιβλιοθήκες της Θεσσαλονίκης λόγω των μέτρων από την πανδημία, που ουσιαστικά εμπόδισε την απρόσκοπτη μελέτη επιτόπου και ιδιαίτερα στο αρχείο της Ισραηλιτικής κοινότητας που υπό συνθήκες κανονικότητας θα αποτελούσε το βασικό χώρο μελέτης.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να απαντήσει στους παραπάνω προβληματισμούς και τα συμπεράσματα της μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω μελέτη.

1^{ο} ΚΕΦΑΛΑΙΟ,

Σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι την απελευθέρωση της πόλης το 1912

1.α. Η Θεσσαλονίκη, η «Ιερουσαλήμ» των Εβραίων.

Η Θεσσαλονίκη την εποχή μετά την άλωση είχε ανάγκη να αποκτήσει την παλιά της αίγλη, αφού αποτελούσε το σημαντικότερο λιμάνι των ευρωπαϊκών κτήσεων της αυτοκρατορίας. Ο πληθυσμός της αυξήθηκε σύντομα λόγω των μετακινήσεων εβραϊκών πληθυσμών από τη Δύση, ενώ το 1520 πάνω από τους μισούς κατοίκους της πόλης ήταν Εβραίοι και αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό της.[3] Οι κατατρεγμένοι Εβραίοι βρήκαν καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη και προσπάθησαν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Όπως γράφει ο Ούσκε, «*Οι Εβραίοι της Ευρώπης και άλλων χωρών, κυνηγημένοι και παράνομοι, ήρθαν εδώ για να βρουν καταφύγιο και η πόλη αυτή τους δέχτηκε με αγάπη και στοργή, σαν να ήταν η Ιερουσαλήμ, η γριά αυτή και θεοσεβούμενη μάνα μας*». Η πόλη θεωρήθηκε «μητέρα του Ισραήλ»,[4] όχι μόνο λόγω της πληθυσμιακής υπεροχής του εβραϊκού στοιχείου, αλλά κυρίως λόγω της μεγάλης πνευματικής ανάπτυξης, τον αριθμό των ραβινικών σχολών και των responsorum.[5]

Ενώ στην Ευρώπη του 16^{ου} αιώνα, όπου η πόλωση μεταξύ καθολικών και προτεσταντών οξύνονταν και δημιουργούνταν τα πρώτα γκέτο για τους εβραϊκούς πληθυσμούς των πόλεων, στη Θεσσαλονίκη η κοινότητα άκμαζε και αναπτυσσόταν. Το 1620 αριθμούσε 30.000 ανθρώπους και είχε πλήρη εικόνα κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Σύμφωνα με οθωμανικά αρχεία οι Εβραίοι κατοικούσαν σε 16 συνοικίες, αυτόνομα οργανωμένες ανάλογα από τη χώρα προέλευσης, θέλοντας η καθεμία να διαχωρίσει τη θέση της από τις υπόλοιπες.

---

[3] Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2014, σ.17

[4] Ρένα Μόλχο, «Η εβραϊκή παρουσία *στη* Θεσσαλονίκη», *Ο Παρατηρητής*, *τχ.* 25-26 (1994), σ.13-51

[5] Μαρία Καβάλα, *Η εβραϊκή ιστορία της Θεσσαλονίκης μέχρι την εισβολή της γερμανικής Wehrmacht τον Απρίλιο του 41,* ομιλία στην εκδήλωση «Σαλόνικα-Αναμνήσεις της χαμένης Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας - Σύλλογος «Respect for Greece», Μουσείο Ευρωπαϊκών Πολιτισμών Βερολίνο, 25 Αυγούστου 2018, https://gr.boell.org/sites/default/files/uploads/2018/07/maria_kavala_23.8.pdf (ανάκτηση-:9 Νοεμβρίου 2020)

Σύμφωνα με τον Haim Gerber[6] ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης κατά την περίοδο 1520-1535 ήταν 13.225 σε σύνολο 24.315 κατοίκων.

Η ενασχόληση με την υφαντουργία και η εισαγωγή νέων μεθόδων, άγνωστων στην πόλη θα οδηγήσουν την κοινότητα σε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και θα αναγνωριστεί από τον σουλτάνο με μουσουλμανικό φιρμάνι ως Musselemlik[7] δηλαδή αυτόνομη διοικητική μονάδα που υπαγόταν απευθείας στον Σουλτάνο.[8] Με το ίδιο φιρμάνι αναγνώριζε τον αρχιραββίνο ως ανώτατη αρχή της κοινότητας με ευρύτατες δικαιοδοσίες που κατά τον Γάλλο πρόξενο Arassy (1777) «*είναι πολύ πιο εκτεταμένες από εκείνες του μητροπολίτη πάνω στους χριστιανούς*».[9] Επίσης με το διάταγμα αυτό εξασφαλιζόταν θεωρητικά η προστασία των Εβραίων από τις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχών.[10] Αν και το 18ο αιώνα παρατηρείται οικονομικός μαρασμός και εσωστρέφεια στο χώρο των Βαλκανίων, το 19ο αιώνα η πόλη και η κοινότητα εισέρχεται σε φάση εκσυγχρονισμού και ακμάζει, φτάνοντας τον 20ο αιώνα, να έχει 160.000 κατοίκους εκ των οποίων 62.000 Εβραίους, που αποτελούν το πολυπληθέστερο εθνικό στοιχείο.[11] Η Θεσσαλονίκη επομένως ήταν η αξιολογότερη Εβραιούπολη του κόσμου και οπωσδήποτε η Εβραϊκή πρωτεύουσα της Ανατολής.[12]

Στον παρακάτω πίνακα του 1883 που αφορά τα τέλη του 19ου αιώνα παρατηρούμε ότι σύμφωνα με την έρευνα οι Εβραίοι έρχονται πρώτοι πληθυσμιακά σε σχέση με τις άλλες εθνικές ομάδες της πόλης και ιδιαίτερα με τους Έλληνες που έρχονται τρίτοι.

---

[6] Haim Gerber, *The Jews of the Ottoman Empire in the 16-17th century economy and society*, Jerusalem 1983, σ.117 κ.εξ.

[7] Αλμπέρτο Ναρ, «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις παροιμίες τους», *Περιοδικό Χρονικά, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλίτικου Συμβουλίου της Ελλάδας*, Ετος Ι', Αριθμ.92, Δεκέμβριος 1986, ΤΕΒΕΤ 5743, σ.12

[8] David E. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ.23

[9] Αλμπέρτο Ναρ, Μια ανέκδοτη έκδοση του 1942 για τη δομή της ισραηλίτικης Κοινότητας Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1940, *Περιοδικό Χρονικά*, Ετος ΙΑ', Αριθμ.100, Απρίλιος-Μάιος 1988, Νισάν Ιγιάρ 5748, σ.14

[10] Η λέξη *ντονμέ* σημαίνει αυτόν που αλλαξοπίστησε και χρησιμοποιήθηκε από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους για να τους διαχωρίσει. Λέγονταν επίσης «*Σαββαταϊστές*», «*Σαλονικιώτες*». Βλ. Marc Baer, *"The double bide of race and religion", The Conversion Of The Dönme To Turkish Secular Nationalism*, Cambridge Univercity Press, σ.682, https://www. jstor.org/stable/3879506 ?seq=1, (ανάκτηση-:5 Νοεμβρίου 2020). Βλ. επίσης Marc Mazower, Θεσσαλονίκη, *Πόλη των φαντασμάτων, χριστιανοί μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Οκτώβριος 2006, σ.105

[11] Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ.51

[12] Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ.340

1881-1890[13]

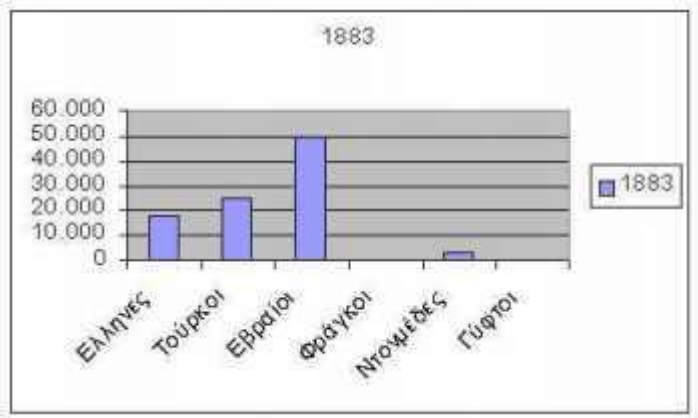

	1883
Έλληνες	18.000
Τούρκοι	25.000
Εβραίοι	50.000
Φράγκοι	0
Ντονμέδες	3.000
Γύφτοι	150

1.β. Οι σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η άνοδος του εβραϊκού στοιχείου σε μια πόλη που πριν την κατάκτηση από τους Οθωμανούς ήταν χριστιανική, επέφερε ρήξη στις σχέσεις χριστιανών και Εβραίων με συχνές αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων και μια εδραιωμένη έχθρα των χριστιανών προς τους επήλυδες.[14] Το στοιχείο που τους διαφοροποιούσε κυρίως από την ελληνική κοινότητα, ήταν η γλώσσα, τα «καστιλιάνικα»[15], που επικράτησαν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους. Εκτός αυτού προτιμούσαν να ζουν όλοι μαζί στο κέντρο της πόλης κάτω από ιδιαίτερα ανθυγιεινές συνθήκες

[13] Γεώργιος Κ.Μωραϊτόπουλος, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, εκδ. Αι Μούσαι, Αθήνα 1883, σ.27-35 στο Ν. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, εκδ. Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980

[14] Marc Mazower, Θεσσαλονίκη, *Πόλη των φαντασμάτων, χριστιανοί μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Οκτώβριος 2006, σ.75

[15] Στο ίδιο, σ.78

λόγω της στενοχωρίας του τόπου και της πυκνότητας των κατοίκων.[16] Οι Έλληνες έβλεπαν την πόλη τους να καταλαμβάνεται πληθυσμιακά από το εβραϊκό στοιχείο και να αποτελούν σιγά σιγά την μειονότητα.[17] Έτσι οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων ήταν συχνά τεταμένες και αυτό φανερώνεται από τις αντιεβραϊκές δολοπλοκίες που εξελίσσονταν συχνά στην Κωνσταντινούπολη, με τους χριστιανούς να καταγγέλουν ότι οι Εβραίοι πληρώνουν λιγότερους φόρους, την αντιπαλότητα Ελλήνων και Εβραίων εμπόρων στην πόλη, τη στοχοποίηση της κοινότητας ως υπαίτια φυσικών καταστροφών και συχνά αντιμέτωπη με επιθέσεις εναντίον των περιουσιών τους. Τον 16ο αιώνα επίσης εμφανίζεται η λεγόμενη «*συκοφαντία του αίματος*».[18]

Επιπρόσθετα η φορολογία των μη μουσουλμάνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια πηγή προβλημάτων για όλες τις θρησκευτικές κοινότητες, ενώ συχνά επιβαρύνονταν και με έκτακτες εισφορές για στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η μη καταβολή των φόρων από τους υπηκόους για οποιοδήποτε λόγο επέσειε βαριά τιμωρία. Η ευνοϊκή κάποιες φορές φορολογική πολιτική προς μια κοινότητα είχε ως επακόλουθο να εγείρει το θυμό και την καχυποψία των άλλων καταπιεσμένων κοινοτήτων. Ο Αχμέτ ο Α΄(1603-1617), για παράδειγμα, από την αρχή της βασιλείας του επέδειξε ευμένεια προς τους Εβραίους και έδωσε σχετικές εντολές στους κρατικούς υπαλλήλους, ώστε να μην ενοχλούν τις κοινότητες. Οι λόγοι για τους οποίους αποφάσισε να δείξει εύνοια, συνδέονταν με την επικρατούσα άποψη ότι οι Εβραίοι αποστασιοποιούνταν από κάθε πολιτική αναταραχή και δεν αμφισβητούσαν επουδενί την κρατική εξουσία: «*Δεν ασχολούνται με τις δημόσιες υποθέσεις, βοηθούν με την εμπειρία και τις γνώσεις τους τις ανώτερες κοινωνικά τάξεις … και όταν αποκτούν πλούτο δεν τον επιδεικνύουν, αλλά κρύβονται πίσω από τους τοίχους των σπιτιών τους προβάλλοντας μια απωθητική μιζέρια*».[19]

Όμως αυτή η πολιτική προκάλεσε τις άλλες εθνολογικές ομάδες (Έλληνες, Αρμένιους, Φράγκους και Οθωμανούς),[20] που συχνά τους διέβαλαν για να προκαλέσουν την άρση της φορολογικής τους ελάφρυνσης. Έτσι διαμορφώθηκε

---

[16] Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σ.155

[17] Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ.84

[18] Καβάλα, ό.π., (χωρίς ιδιαίτερη σελίδα αρίθμησης)

[19] Γιόζεφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης,* τμ.Β, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ.634

[20] Peter Charanis, «Armenians in the Byzantine Empire», *Byzantinoslavica* (Πράγα), τμ. 22/2 (1961), σ.197-240. Νίκος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος-γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλη, Αθήνα 2004, σ.170-172

σταδιακά η φήμη ότι οι Εβραίοι είναι πλούσιοι και θα πρέπει να αναλάβουν μεγαλύτερα βάρη προς το κράτος.

Αργότερα ο πόλεμος της ανεξαρτησίας των Ελλήνων το 1821 θα προκαλέσει την καχυποψία των Εβραίων, αφού σημαδεύτηκε όχι μόνο από σφαγές μουσουλμάνων, αλλά και εβραϊκών πληθυσμών με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να γίνουν επιφυλακτικοί με την ιδέα ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Τα αίτια των εβραϊκών διώξεων ήταν ο θρησκευτικός αντισημιτισμός των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, η ταύτιση των Εβραίων με τους Οθωμανούς, η αμφιθυμία εκπροσώπων του ελληνικού διαφωτισμού για τη θέση τους στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος, αίτια που όξυναν τις σχέσεις των δύο πληθυσμών και οδήγησαν στις σφαγές των σημαντικών κοινοτήτων της Τρίπολης και της Πάτρας.[21]

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα όμως οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη φαίνεται να εξομαλύνονται και ιδίως μετά την άνοδο του βουλγαρικού εθνικισμού.

1.γ. Η συμμετοχή της εβραϊκής κοινότητας στο εργατικό κίνημα και η ίδρυση της Φεντερασιόν.

Η Θεσσαλονίκη υπήρξε η πιο σημαντική βιομηχανική πόλη των Βαλκανικών οθωμανικών κτήσεων και ο πληθυσμός της μια πανσπερμία εθνοτήτων, όπου Ισραηλίτες, Μουσουλμάνοι, Έλληνες, Βούλγαροι, Σλάβοι, Αρμένιοι, Δυτικοευρωπαίοι, συνθέτουν ένα πολύχρωμο μωσαϊκό. Το γεγονός αυτό δίνει ένα διαφορετικό αέρα κοσμοπολιτισμού στην πόλη και διεθνισμού στο εργατικό κίνημα που διαμορφώνεται. Η κοινότητα των σεφαραδιτών[22] Εβραίων την εποχή εκείνη έχει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής ομάδας με στοιχεία κοινωνικής πόλωσης. Στις αρχές του 20ου αιώνα η βιομηχανία και το μεγαλεμπόριο βρίσκεται στα χέρια τους. Αλλά και τα δύο τρίτα των εργατών ανήκουν και αυτοί στους σεφαραδίτες. Οι πρώτοι που αποκτούν ταξική συνείδηση είναι η μερίδα των καλλιεργητών εργατών.[23] Οργανώνεται λοιπόν και ανδρώνεται ένα ισχυρό εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη με ηγέτες κυρίως Εβραίους και Βούλγαρους

[21] Ερευνητική ομάδα, «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960). Η εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικοακουστικές μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα, Οι Εβραίοι της Ελλάδα. Ένα χρονικό», http://www.gjst.ha.uth.gr>history, (ανάκτηση -: 20 Οκτωβρίου 2020)

[22] Ισπανοεβραίοι που διώχτηκαν σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου από την Ισπανία και ονομάστηκαν έτσι σύμφωνα με το Εβραϊκό όνομα της Ισπανίας Σεφαράδ, http://www.jmth.gr/article-06022014-judeo-espaniol (ανάκτηση-: 29 Απριλίου 2021)

[23] Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα 1986, σ.20

διανοούμενους. Τα προβλήματα της εργατικής τάξης αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη για να ξεσπάσει ένα μαζικό κίνημα που αρκετές φορές παρέλυσε την πόλη με τις απεργίες, τις στάσεις εργασίας και τις μαζικές κινητοποιήσεις. Οι Ρώσοι μαρξιστές και αναρχικοί επηρεάζουν τόσο τους βουλγαρικούς κύκλους, όσο και την εβραϊκή κοινότητα. Ο Αβραάμ Μπεναρόγια, ένας βουλγαροεβραίος τυπογράφος και δάσκαλος ιδρύει μια ομάδα με την ονομασία «*Σεφαραδικός κύκλος Σοσιαλιστικών Μελετών*». Ο ίδιος αλλά και οι Εβραίοι οπαδοί του πίστευαν στην συγκρότηση ενός πολυεθνικού εργατικού κινήματος, που να ταιριάζει στη φυσιογνωμία της πόλης.[24] Γράφει ο Μπεναρόγια: «*Γι αυτούς τους εθνολογικούς και φιλολογικούς λόγους πιστεύαμε πως το καλύτερο θα ήταν να σχηματίσουμε μια οργάνωση στην οποία να μπορούν να προσχωρήσουν όλες οι εθνότητες, χωρίς να πρέπει να εγκαταλείψουν τη γλώσσα ή την κουλτούρα τους*».[25]

Η επιρροή του στην πόλη υπήρξε ισχυρή και αυξήθηκε ακόμη περισσότερο, όταν η οθωμανική διοίκηση ανακοίνωσε την πρόθεση της να χτυπήσει το συνδικαλιστικό κίνημα και να περιορίσει το δικαίωμα στην απεργία. Το καλοκαίρι του 1909 ο Μπεναρόγια οργάνωσε στους κήπους Μπεχτσινάρ,[26] δυτικά του λιμανιού της πόλης, μια μεγάλη εργατική διεθνή έκθεση με στόχο να συγκεντρώσει χρήματα για την έκδοση μιας εφημερίδας που θα κυκλοφορούσε στα τούρκικα, στα ελληνικά, στα βουλγαρικά και στα εβραιοισπανικά, αναδεικνύοντας έτσι το εθνολογικό μωσαϊκό της εργατιάς της πόλης. Η ομάδα του Μπεναρόγια ενώθηκε το Μάρτη-Μάη του 1909 με τη «*Βουλγαρική Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα*» και αποτέλεσαν τη «*Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης*» (Φεντερασιόν στα Ισπανοεβραικά),[27] η οποία χωριζόταν σε εθνοτικά τμήματα και στο καταστατικό της ανέφερε: «*Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία σκοπόν έχει να οργανώσει το προλεταριάτο (δια την) πάλην των*

---

[24] Δημήτρης Κατσορίδας, *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ου αιώνα(1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν : Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, εκδ. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΣΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, σ.7-8

[25] Mazower, ό.π., σ.346

[26] Από τα τέλη του 19ου αι. ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσε το μοναδικό δημόσιο πάρκο της Θεσσαλονίκης. Η τοποθεσία Μπεχτσινάρ ήταν γνωστή ως φυσική παραδείσια περιοχή από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης με πηγή, πλατάνια και πανδοχείο, https://thessmemory.wordpress.com, (ανάκτηση-:28 Μαρτίου 2021)

[27] Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους,* εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985, σ.164. Βλ. σχετικά και Θάνος Βερέμης-Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Οι Έλληνες Εβραίοι, Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ.36-38

τάξεων και να βοηθή στο δρόμο της χειραφετήσεως του δια να δυνηθή να πραγματοποιήση τας αρχάς του Σοσιαλισμού, αι οποίαι ψηφίστηκαν κατά τα τελευταία διεθνή συνέδρια».[28]

Ήταν ουσιαστικά μια Ομοσπονδία Εργατικής Αλληλεγγύης που λόγω της διαθρησκευτικής της ενότητας το οθωμανικό κράτος επέτρεψε τη λειτουργία της. Αν και η Φεντερασιόν είχε χαρακτήρα πολυεθνικό, απέκτησε στοιχεία εθνικής οργάνωσης που αντανακλούσε τις πιο συγκεντρωτικές τάσεις της εβραϊκής κοινότητας στην πόλη.[29] Η εβραϊκή κοινότητα ήταν φύσει «διεθνιστική», υπό την έννοια ότι είχε στερηθεί πατρίδας και διέφερε από τις υπόλοιπες μειονότητες που είχαν άλλες εθνικές προοπτικές. Ο ίδιος ο Μπεναρόγια αναφέρει ότι οι υπόλοιπες εθνότητες συχνά δημιουργούσαν προβλήματα στον συντονισμό των εργατών της πόλης.[30] Όταν η πόλη θα ενταχθεί στο ελληνικό κράτος θα χάσει η Φεντερασιόν τον εθνικό της χαρακτήρα.

1.δ. Οι σχέσεις χριστιανών και Εβραίων πριν την απελευθέρωση (1890-1912)

Οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων πριν την απελευθέρωση της πόλης είναι αμφίσημες, γιατί αν και κινούνταν στο πλαίσιο της ανεκτικότητας δεν ήταν εγκάρδιες. Οι προλήψεις και τα στερεότυπα κυριαρχούν στις σχέσεις τους, με τους Έλληνες να μην είναι ιδιαίτερα αντισημίτες, αλλά να διαφοροποιούν τη στάση τους όταν πρόκειται στον εορτασμό του ελληνικού ή του εβραϊκού Πάσχα. «*Οι Έλληνες Μακεδόνες δεν ήταν ιδιαίτερα αντισημίτες, αν εξαιρεθεί η ημέρα του Πάσχα, και ιδίως η Μεγάλη Παρασκευή, κατά την οποία δεν ήταν ό,τι καλύτερο για τους Εβραίους να βρεθούν κοντά τους*».[31] Σύμφωνα με τον Ζοζέφ Νεχαμά οι Έλληνες διαιώνιζαν την παλιά προκατάληψη περί τελετουργικού εγκλήματος.[32]

---

[28]Ανυπόγραφο, «Πρώτα σκιρτήματα, η γέννηση της Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 11-12 Αυγούστου 2018, https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9956743, (ανάκτηση-:26 Οκτωβρίου 2020)

[29] Θεόδωρος Μπενάκης, *Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ, του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Κούριερ, Αθήνα 2003, σ.29

[30] Στο ίδιο, σ.30

[31] Pierron, ό.π., σ.86

[32] Τελετουργικός φόνος είναι ο διαδεδομένος σε πολλές χώρες μύθος ότι οι Εβραίοι φονεύουν παιδιά για την πραγματοποίηση θρησκευτικών τελετών και εθίμων. Η ενεργοποίηση τέτοιων φημών συχνά κατέληγε στις «συκοφαντίες του αίματος», σε πογκρόμ αγανακτισμένων Χριστιανών εις βάρος εβραϊκών πληθυσμών σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, https://enantiastonantisimitismo.wordpress.com/2013/11/08/sykofantia-aimatos-veroia-1925, (ανάκτηση-:29 Απριλίου 2021). Δεν έχει προχωρήσει η μελέτη μου περαιτέρω για τις απαρχές και την πρόσληψη των στερεοτύπων. Βλ. σχετικά τη μελέτη της Βαρβάρας Κουταβά-Δεληβοριά για τις στερεότυπες αντιλήψεις για τους Εβραίους σε παλαιότερους χρόνους από την υπό εξέταση περίοδο, με κύριο χαρακτηριστικό που τους προσέδιδαν στους μεσαιωνικούς χρόνους, τη δυσωδία τους, στο *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο

Έτσι όταν οι εβραϊκές οικογένειες γιόρταζαν το Πάσχα, οι χριστιανές μητέρες ανησυχούσαν για τα παιδιά τους όταν αργούσαν. Κυριαρχούσε συχνά η υποψία ότι οι Εβραίοι γείτονες τους «*έχουν αυτή τη μυστηριώδη ανάγκη για χριστιανικό αίμα για την παρασκευή του πασχαλινού άρτου*».[33] Σύμφωνα με τον έγκριτο ερευνητή για το «τελετουργικό έγκλημα», Πιέρ-Αντρέ Ταγκιέφ, ο αντισημιτισμός προέκυψε ως αντίληψη όταν ο αντιεβραϊσμός εκτός από θρησκευτική απέκτησε και φυλετική διάσταση. Από τότε οι Εβραίοι θεωρήθηκαν υπαίτιοι για τα δεινά της ανθρωπότητας και αυτή η πίστη συνδέθηκε με λαϊκές δοξασίες του παρελθόντος, όπως ο τελετουργικός φόνος.[34]

Επίσης κατά τη διάρκεια του Πάσχα των Εβραίων απέφευγαν οι δύο κοινότητες τις όποιες συναλλαγές μεταξύ τους για να αποφευχθούν διαμάχες που θα έπαιρναν πιθανώς ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Αναπτύσσονταν φιλίες μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων, κυρίως των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα στενές. Στις μεταξύ τους συζητήσεις συχνά οι Έλληνες θεωρούσαν μειονέκτημα το να είναι κανείς Εβραίος και έλεγαν ότι είναι «*Κρίμα που είναι Εβραίοι*»,[35] δηλώνοντας έτσι τη στάση των χριστιανών έναντι της θρησκευτικής τους διαφοροποίησης.[36]

Πάντως ο ορθόδοξος κλήρος κρατούσε ανεκτική στάση έναντι της εβραϊκής κοινότητας και η τελευταία από την πλευρά της έκανε ό,τι μπορούσε για να διατηρηθούν οι ισορροπίες. Η προσπάθεια αυτή αποτυπώνεται από την πρωτοβουλία των ηγετών των δύο ομάδων στα 1908 που συγκροτούν ένα σύνδεσμο με σκοπό τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο κοινοτήτων που έχει το όνομα «*Ένωση των Ελληνικών και Εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης*».[37] Δε γνωρίζουμε την τύχη της Ένωσης, αλλά η κίνηση είναι αντιπροσωπευτική του κλίματος που επικρατούσε μεταξύ τους εκείνη την εποχή. Από οικονομική άποψη οι επαφές μεταξύ των δύο κοινοτήτων είναι στενές και οι Έλληνες φαίνεται να

Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2002, σ.119-140. Βλ. ενδεικτικά το δημοσίευμα Nicholas Stavroulakis, *The Jews of Greece*, εκδ. Τάλως, Αθήνα 1990 (λόγω των μέτρων πανδημίας δεν μπόρεσα να το μελετήσω)

[33] Γιοζέφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, τμ.5, σ.33

[34] Γιώργος Αντωνίου-Σπύρος Κοσμίδης-Ηλίας Ντίνας-Λέον Σαλτιέλ, *Ο αντισημιτισμός*, εκδ. Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 2017, σ.11

[35] Pierron, ό.π., σ.86

[36] Ενδεικτικά για τη θρησκευτική διάσταση των δύο κόσμων κατά τους παλαιότερους χρόνους βλ. Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά, ό.π., σ.119-140. Επίσης, Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, ό.π., σ.31-33

[37] Pierron, ό.π., σ.86

εμπιστεύονται τους Εβραίους που υπερτερούν στο εμπόριο και στη βιομηχανία. Όμως η εξάπλωση της ελληνικής προπαγάνδας για την προσάρτηση της Μακεδονίας θα διαταράξει τις διακοινοτικές σχέσεις.[38] Σε όλη την περίοδο πριν την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το ελληνικό προξενείο, αλλά και κάποιες εφημερίδες προωθούσαν αυτή την εθνικιστική προοπτική.[39] Οι εφημερίδες *Αλήθεια* και *Φάρος της Θεσσαλονίκης*[40] παρότρυναν με άρθρα τους τον οικονομικό αποκλεισμό των Εβραίων, ενώ καλλιεργούσαν ακόμα και φήμες για τη συκοφαντία του αίματος.[41]

Πρόθεση των Ελλήνων ήταν πλέον να ξαναπάρουν τον οικονομικό έλεγχο της πόλης και έτσι δημιούργησαν συνεταιρισμούς για να ανταγωνιστούν τα εβραϊκά προϊόντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η δημιουργία μιας εταιρείας με στόχο να πλήξει το τραστ της οικογένειας Αλλατίνι που με τη βιομηχανία «Όλυμπος» προμήθευαν όλα τα καφενεία και τα καταστήματα της πόλης.[42] Θα ακολουθήσει ένα μποϊκοτάρισμα των Εβραίων εργατών και του εμπορίου, υποκινούμενο από την κυβέρνηση της Αθήνας και από ελληνόφωνες εφημερίδες. Οι οικονομικοί πράκτορες που είχαν σταλεί από την Ελλάδα κατανοώντας τη σημαίνουσα οικονομική δύναμη τους, προσπάθησαν να την περιορίσουν ιδρύοντας τράπεζες όπως η Τράπεζα της Ανατολής ή η Τράπεζα Αθηνών.[43] Παρόλα αυτά οι μεγαλοαστοί της Θεσσαλονίκης διατηρούσαν καλές σχέσεις με τους μεγαλοαστούς Εβραίους και στην αρχή εξέφραζαν και αυτοί την ανησυχία τους για την τύχη της πόλης και την ένταξη της στο ελληνικό κράτος.[44]

Οι Εβραίοι όμως από τον 19ο αιώνα έβλεπαν με ανησυχία την πιθανότητα να ενσωματωθεί η Θεσσαλονίκη στο ελληνικό κράτος, γιατί αισθάνονταν ασφάλεια μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων που είχαν αναπτύξει με την οθωμανική διοίκηση. Την οθωμανική Θεσσαλονίκη διεκδικούσαν και άλλοι βαλκάνιοι, ακόμα και οι Ιταλοί ονειρεύονταν να την περιλάβουν σε μια ιλλυρική αναγέννηση. Η εβραϊκή

---

[38] Pierron, ό.π., σ.87

[39] Μαρία Καβάλα, Αναλυτικότερα στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο δίνονται στο κεφ. 1, στο *Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1917-1940). Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944),* Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015

[40] Μόλχο, ό.π., σ.231-232

[41] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας,* εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ.27. Επίσης βλ. Εντγκάρ Μορέν, *Ο νεωτερικός κόσμος και το εβραϊκό ζήτημα*, Εκδόσεις του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2007, σ.97-98

[42] Pierron, ό.π., σ.88

[43] Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, τυπ. Θανάση Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1991, σ.27-28

[44] Καβάλα, ό.π., χωρίς ιδιαίτερη σελίδα αρίθμησης

κοινότητα αντιμετώπιζε με ανησυχία την εδαφική επέκταση της Ελλάδας και τον αυξανόμενο εθνικισμό στη Μακεδονία. Ο Τύπος αλλά και η κοινή γνώμη στην Ελλάδα παρακολουθούσε τις αντιδράσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις κρητικές εξεγέρσεις. Χιλιάδες μέλη της κοινότητας τότε βγήκαν στους δρόμους τραγουδώντας, «*Καλύτερα να πεθάνουμε, παρά να δώσουμε την Κρήτη στους Έλληνες*».[45] Το σίγουρο ήταν πως δεν ανησυχούσαν για την Κρήτη που βρίσκονταν πολύ μακριά τους, αλλά για την τύχη της δικής τους πόλης. Οι αντιδράσεις τους αυτές έδωσαν το έναυσμα, για να αρχίσουν οι Έλληνες να σχολιάζουν τον εν δυνάμει ανθελληνισμό των Εβραίων της πόλης.

Καθοριστικό για τις σχέσεις των Ελλήνων και Εβραίων της Θεσσαλονίκης υπήρξε ένα επεισόδιο που έλαβε χώρα στην πόλη, μόλις ξέσπασε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Μια ομάδα Ελλήνων αιχμαλώτων που οδηγούνταν από τους Τούρκους στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, δέχτηκε επίθεση από ομάδα νεαρών Εβραίων οι οποίοι τους κορόιδευαν, γιατί ήταν Έλληνες.[46] Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα επεισόδιο «εθνικιστικής βίας», αλλά κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει αν αυτή η ενέργεια των νεαρών αντιπροσώπευε τη στάση ολόκληρης της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Όμως στη συνείδηση των Ελλήνων η στάση των νεαρών ταυτίστηκε με τη στάση όλων των Εβραίων. Ο ελληνικός τύπος άρχισε να καταγγέλλει τη φιλοτουρκική στάση τους και να την ερμηνεύει ως εκδήλωση ενθουσιασμού για την ήττα των Ελλήνων. Μάλιστα η εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών σε άρθρο της περιγράφει την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη ως εξής: *«Οι χριστιανοί κατεδιώκοντο περισσότερο από τους Εβραίους παρά από τους Τούρκους…* και *δεν τολμούν να βγουν έξω μη τυχόν και τους πετροβολήσουν*».[47] Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφώνεται σταδιακά η εικόνα του φιλότουρκου κακού Εβραίου που είναι ανθέλληνας και προδότης.

Μέσα σε ένα κλίμα εθνικιστικού αναβρασμού στα Βαλκάνια, όπου οι λαοί διεκδικούσαν το μερίδιο τους από την παραπαίουσα Οθωμανική αυτοκρατορία και οι Τούρκοι προέτασσαν το Τανζιμάτ[48] ως απάντηση στις φυγόκεντρες

---

[45] Katherine Elizabeth Fleming, *Η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009, σ.94

[46] Στο ίδιο

[47] Fleming., ό.π., σ.94

[48] Δύο ήταν τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου Τανζιμάτ: Το πρώτο, το Γκιουλχανέ Χάτι Σερίφ, 1839, και το δεύτερο Χάτι Χιουμαγιούν, 1856. Με το πρώτο προβλέπονταν ρυθμίσεις για την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας όλων των υπηκόων του Σουλτάνου, για την ανασυγκρότηση του φορολογικού συστήματος και την κατάργηση της ενοικίασης φόρων, για

δυνάμεις, οι Εβραίοι προσπαθούσαν να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους μέσα στις υπό εξέλιξη κοινωνίες. Σύμφωνα με μαρτυρίες από τη συλλογή των Μέγα και Μπενμαγιόρ, οι Εβραίοι ασκώντας μάλιστα ηγεμονικό ρόλο στην πόλη της Θεσσαλονίκης δεν είχαν ούτε εδαφικές ούτε εθνικές βλέψεις και έτσι δε συμμετείχαν σε ανταγωνιστικά παιχνίδια εξουσίας.[49] Ήταν οι μόνοι από τους λαούς των Βαλκανίων που δεν είχαν αναπτύξει εθνικιστική ιδεολογία. Όμως κάτω από το βάρος των νέων δεδομένων αντιμετώπιζαν ένα μεγάλο δίλλημα: ή θα στήριζαν την παραμονή τους στο οθωμανικό κράτος και κατά συνέπεια τους Τούρκους στην αντιμετώπιση των εθνικών κινημάτων ή θα αναζητούσαν κάπου τη δημιουργία ενός δικού τους κράτους. Μπροστά μάλιστα στον κίνδυνο που έκρυβαν οι βαλκανικοί πόλεμοι για την τύχη της κοινότητας, ο Εμανουέλ Καράσσο,[50] ηγέτης της, διακήρυσσε στην πλατεία Ελευθερίας, *«Ορκιζόμαστε την αφοσίωση μας στα πενήντα εκατομμύρια οθωμανούς συμπατριώτες μας».* Ήταν αναμενόμενο όμως ότι οι δηλώσεις αυτές υπέρ των Οθωμανών σε μια ήδη τεταμένη ατμόσφαιρα, θα προκαλούσαν την καχυποψία αλλά και θα ενίσχυαν το στερεότυπο ότι οι Εβραίοι ήταν όργανα των Τούρκων.

1.ε. Η πρόταση για διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης και η απελευθέρωση

«*Η Θεσσαλονίκη δεν είναι ούτε ελληνική, ούτε βουλγαρική, ούτε τουρκική· είναι* εβραϊκή» διακήρυττε εν μέσω Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) ο Δαβίδ Φλωρεντίν, δημοσιογράφος και αντιπρόεδρος του συλλόγου της Μακαμπή[51] στη Θεσσαλονίκη.[52]

Μετά από τετρακόσια χρόνια υπό οθωμανική κατάκτηση η πόλη θα περνούσε είτε σε ελληνικά είτε σε βουλγαρικά χέρια και οι αντιπρόσωποι των στρατών των

το σύστημα στρατολογίας και για την ισότητα μπροστά στο νόμο όλων των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκείας. Μέχρι το Χάτι Χιουμαγιούν του 1856, το οποίο παρουσιάζεται με το όνομα Ισλαχάντ Φερμανί – Φιρμάνι Μεταρρυθμίσεων και στο οποίο προβλέπονταν περισσότερες, πιο επεξεργασμένες και πολύ πιο προωθημένες μεταρρυθμίσεις, εκδόθηκαν διάφορα διατάγματα που προέβλεπαν σημαντικές διοικητικές, νομικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Βλ. σχετ. Ortayli İlber, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας – Ο Οθωμανικός 19ος αι. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ.160-165.

[49] Ρένα Μόλχο, «Η πόλη των Εβραίων και τίποτα άλλο», *The Athens Review, τχ.* 85, 14/6/2017, Διαθέσιμο στο https://athensreviewofbooks.com/arxeio/teyxos85/3199-h-poli-ton-evraion-kai-tipote-allo, (ανάκτηση-:18 Νοεμβρίου 2020)

[50] Ο Εμμανουέλ Καράσσο ήταν ένα από τα πρώτα και επιφανέστερα μέλη του κινήματος των Νεοτούρκων και αντιπρόεδρος των εκπροσώπων της Θεσσαλονίκης στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο. Ήταν ένα από τα τέσσερα μέλη που ανακοίνωσαν στον Αμπντούλ Χαμίντ Β' την εκθρόνιση του στις 27 Απριλίου 1909. http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/photos-gr/old-photos-gr/old-photos-people-gr/874-old-photos-people-133-gr.html (ανάκτηση-:30 Απριλίου 2021)

[51] Βλ. σχετικά στην παρούσα εργασία κεφ.3β.

[52] Devin E. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ.1

χωρών αυτών προσπαθούσαν να προσεγγίσουν την εβραϊκή κοινότητα, αναγνωρίζοντας τη σημασία της στην οικονομική πορεία της πόλης. Όμως οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας θεωρούσαν ότι στην περίπτωση της προσάρτησης η πόλη θα πλήττονταν οικονομικά και θα περιορίζονταν οι εμπορικές της δραστηριότητες. Ο ίδιος ο Φλωρεντίν σε αιτήσεις του προς την Παγκόσμια Σιωνιστική Οργάνωση του Βερολίνου εκφράζει την ανησυχία του για τη μη παραμονή της Θεσσαλονίκης στην Οθωμανική κυριαρχία και προτείνει τη μετατροπή της σε μια διεθνή πόλη όπως η Ταγγέρη ή το Νταλιάν στη Μαντζουρία υπό την επίβλεψη των Ελβετών ή των Βέλγων και εβραϊκή διοίκηση, μια αυτόνομη πόλη κράτος.[53]

Η πόλη αποτελούσε πλέον πεδίο διεκδικήσεων από διάφορες δυνάμεις που εμπλέκονταν στο Ανατολικό Ζήτημα[54] και επιζητούσαν λύσεις που να συνάδουν στα γεωστρατηγικά τους συμφέροντα. Η Αυστροουγγαρία προωθούσε την ίδρυση ενός εβραϊκού αυτόνομου κρατιδίου, όπου θα της έδινε δυνατότητα διεξόδου στη Μεσόγειο Θάλασσα. Ο Εβραϊκός Οργανισμός Εδαφικοποίησης, η Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση των Παρισίων και ο Αγγλοεβραϊκός σύλλογος του Λονδίνου εξέφραζαν τη συμπαράσταση τους. Μάλιστα οι *New York Times* υποστήριζαν ότι είναι περισσότερο εφικτό ένα αυτόνομο κράτος στη Θεσσαλονίκη, απ' ότι στην Παλαιστίνη όπου εκεί έπρεπε να στηθεί το κράτος από το μηδέν.[55] Θετική ήταν και η ανταπόκριση των μη Εβραίων στην παραπάνω λύση και μάλιστα σύστησαν τη Μακεδονική Επιτροπή με στόχο την υποστήριξη της διεθνοποίησης της πόλης.[56] Εμφορούμενοι από την αρχή της «αυτοδιάθεσης των λαών» που υπεραμυνόταν ο Αμερικανός Πρόεδρος Τόμας Γούντροου Γουίλσον, θεωρούσαν ότι μπορούσε να εφαρμοστεί εδώ, και δικαίως οι Εβραίοι που αποτελούσαν το κυρίαρχο εθνικό στοιχείο θα αναλάμβαναν την εξουσία. Ανάλογη ευκαιρία για την προστασία του εμπορίου διέβλεψαν έμποροι του Εμπορικού Επιμελητηρίου που σύμπραξαν σε μια ένωση για να στηρίξουν τον ελεύθερο χαρακτήρα της και μάλιστα πρότειναν την περικύκλωση της πόλης από συρματόπλεγμα για τον περιορισμό του λαθρεμπορίου. Καμιά από τις προτάσεις αυτές δεν τελεσφόρησε

---

[53] Naar, ό.π., σ.2

[54] Ιωάννης Δημάκης, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος 1683-1923*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Αθήνα, σ.277-286. Βλ. επίσης Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα, από τις αρχές ως τη συνθήκη των Σεβρών*, τμ.1, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1997, σ.212-220

[55] Naar, ό.π., σ.2

[56] Γεώργιος Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία: Εμπόριο, Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ένωσις,* Θεσσαλονίκη 1936, σ.154

και η Θεσσαλονίκη προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος οριστικά το 1913. Όμως η εβραϊκή στάση για διεθνοποίηση θεωρήθηκε από πολλούς ανθελληνική και οι Εβραίοι επικίνδυνοι για τα ελληνικά συμφέροντα και πράκτορες ξένων δυνάμεων.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία παρείχε στους Εβραίους ασφάλεια και μέσα στο θεσμικό πλαίσιο που είχε δημιουργηθεί τα συμφέροντα της κοινότητας είχαν διασφαλιστεί. Η ελληνοποίηση της πόλης θα σήμαινε το τέλος της εβραϊκής οικονομικής κυριαρχίας και θα ενέτεινε τους ανταγωνισμούς. Η Κοινότητα το γνώριζε, για αυτό και κρατούσε τόσο αρνητική στάση στην ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος.[57]

Πάντως την ιδέα της διεθνοποίησης της πόλης είχε πληροφορηθεί κάποια στιγμή και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος σε συνέντευξη του στην παρισινή εφημερίδα *Radical,* τον Δεκέμβριο του 1912, είχε δηλώσει πως θα τη συζητούσε υπό όρους.[58] Στη συγκεκριμένη συνέντευξη αναγνώριζε το πρόβλημα διεξόδου στη Μεσόγειο για τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και για την Αυστροουγγαρία.[59]

Όταν ο ελληνικός στρατός μπήκε στην πόλη παρατηρήθηκαν ελλείψεις σε βασικά είδη, ενώ η πόλη αποκόπηκε για να περιοριστεί η εισροή μεταναστών από τις γύρω περιοχές. Η κατάσταση ήταν τραγική, γιατί έπρεπε να αντιμετωπιστεί άμεσα η ανθρωπιστική κρίση που προέκυψε με την είσοδο προσφύγων στην πόλη.[60] Η Θεσσαλονίκη ήρθε τώρα λόγω του πολέμου αντιμέτωπη με την οικονομική καταστροφή και την έλλειψη ψωμιού.[61] Οι περισσότεροι κάτοικοι ανησυχούσαν για την τύχη τους, πλην των Ελλήνων που όπως ήταν φυσικό ήταν ενθουσιασμένοι. Η εβραϊκή κοινότητα παρακολουθούσε τις εξελίξεις έντρομη και γι αυτό δε θέλησε να πάρει μέρος στις εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα για την απελευθέρωση. Ο καθηγητής Ζ. Κοέν, που δίδασκε στη σχολή «Μ.Αλλατίνι», αποτυπώνει στις σκέψεις του τα συναισθήματα των Εβραίων και τις ανησυχίες τους. Γράφει:

> « *-Πρέπει να σας πούμε ότι ο Ισραηλίτης δεν έχει το νου του στις γιορτές. Έχει υιοθετήσει μια στάση σωστή και αξιοπρεπή, όπως*

---

[57] Pierron, ό.π., σ.92
[58] Μόλχο, ό.π., σ.258
[59] Καβάλα, ό.π., σ.21
[60] Είχαν εισέλθει στην πόλη 40.000 πρόσφυγες και λιποτάκτες από το Στιπ, το Κουμάνοβο, το Κιουπουρλού, τα Σκόπια και άλλες πόλεις. Βλ. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ.241
[61] Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και οικονομικός καταμερισμός, 1912-1940. Θεσσαλονίκη:* Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης 1998, σ.40

ταιριάζει στον ηττημένο.[...] Υποκλίνεται στα όπλα, αλλά δε θα μπορούσε να υποδεχτεί με ενθουσιασμό τον νικητή που καταπατεί τα πιο προσφιλή του αισθήματα.

- Απλοί άνθρωποι μου είπαν με δάκρυα στα μάτια ότι δεν μπορούν να διανοηθούν την καταστροφή της Οθωμανικής πατρίδας. Ακόμη και εγώ, παρόλα τα ενοχλητικά κόλπα της τουρκικής διοίκησης νιώθω ένα σφίξιμο στην καρδιά όταν βλέπω τους καημένους τους στρατιώτες μας να περιπλανώνται άοπλοι εντελώς διαλυμένοι, αναζητώντας λίγο ψωμί.

Οι Έλληνες εισέβαλαν στα στρατόπεδα μας και οι στρατιώτες μας βρίσκονται στο δρόμο! Έτσι λοιπόν οι Ισραηλίτες παρακολούθησαν αδιάφορα την ενθουσιώδη υποδοχή που οι Έλληνες συμπατριώτες μας επιφύλαξαν στους αδελφούς τους από την Ελλάδα».[62]

Μάλιστα οι Εβραίοι δεν ανάρτησαν την ελληνική σημαία στο κτίριο των Intimes και ζήτησαν τη βοήθεια από τα γαλλικά και αγγλικά πλοία που βρίσκονταν στο λιμάνι, γιατί φοβόταν για το μέλλον τους. Οι Έλληνες θεώρησαν τη στάση αυτή προδοτική και δεδομένου της ήδη τεταμένης ατμόσφαιρας που υπήρχε προκλήθηκαν επεισόδια εις βάρος της κοινότητας. Είχε δυστυχώς προηγηθεί δεκαπέντε μέρες πιο πριν επίθεση από τον ελληνικό τύπο και συγκεκριμένα από την εφημερίδα *Εμπρός* που κατηγορούσε την κοινότητα ότι ευχόταν να επικρατήσουν οι Τούρκοι.[63] Τους επόμενους δύο μήνες από την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων ακολούθησαν βιαιότητες εναντίον της εβραϊκής κοινότητας που παρέπεμπαν σε πογκρόμ. Λεηλασίες εβραϊκών καταστημάτων, βιασμοί γυναικών, αδικαιολόγητες συλλήψεις, βιαιοπραγίες σε βάρος πλούσιων και φτωχών και όχι μόνο από πολίτες, αλλά και από τον ελληνικό στρατό.[64] «*La brutalité des soldats, des grecs en particulier, de passé des limites permises meme a des soudards enivres de poudre*», ανέφερε ο Μισραχή.[65] Η κατάσταση είχε ξεφύγει τόσο πολύ που οι πρόξενοι της Αγγλίας και της Γαλλίας απείλησαν για

[62] Μόλχο, ό.π., σ.242-243
[63] Pierron, ό.π., σ.93
[64] Μόλχο, ό.π., σ.243-245
[65] Misrachi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.11.1912), Αρχείο AIU Grece I C 51, στο ίδιο, σ.311. Ο Εβραίος γιατρός Μωυσής Μισραχή (M.Misrachi) διετέλεσε σημαίνων εκπρόσωπος της κοινότητας και εγκαινίασε το 1908 το Νοσοκομείο Χιρς. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Γιάννης Μέγας, *Ενθύμιον από τη ζωή της εβραϊκής κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1897-1917*, (μτφρ. Judith E. Pink) εκδ. Καπόν, Αθήνα, 1993 , σ.141.

επέμβαση, αφού η ελληνική διοίκηση δεν μπορούσε πλέον να εγγυηθεί την ασφάλεια ούτε των Εβραίων ούτε των μουσουλμάνων.

Είναι εμφανές ότι οι εθνότητες έως τότε ζούσαν ειρηνικά, δεν είχαν πρόβλημα αφομοίωσης[66] και συναλλάσσονταν χωρίς προβλήματα, αλλά με τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την ανάπτυξη του εθνικισμού ήρθαν στην επιφάνεια οι διαφορές τους που καθορίζονταν από τις θρησκευτικές ετερότητες.[67] Έτσι ο οικονομικός ανταγωνισμός με τους Εβραίους, αλλά παράλληλα η αρνητική στάση των τελευταίων έναντι της ένταξης στο ελληνικό κράτος και τα ήδη διαμορφωμένα στερεότυπα οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας εικόνας με τον «κακό Εβραίο» που ενέτειναν τις αντιθέσεις με το χριστιανικό πληθυσμό. Οι διαφορετικοί στόχοι των εθνοτήτων στη Θεσσαλονίκη και οι διεκδικήσεις στο καινούριο πεδίο που διαμορφώνονταν, αντί να γεφυρώσουν τις διαφορές τις όξυναν.

Πάντως το ελληνικό κράτος ακολούθησε μια σώφρονα πολιτική από κει και πέρα και τήρησε φιλοεβραϊκή στάση αρχικά, γιατί εγγυήθηκε την προστασία των Εβραίων τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, προσπαθώντας να τους προσεγγίσει. Έπαιξε ρόλο και η πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων για την εγγύηση της προστασίας των πληθυσμών, αλλά και η επικείμενη συνδιάσκεψη ειρήνης.[68] Στην καθημερινότητα όμως δεν μπορούσε να εφαρμοστεί ο κανόνας της ισονομίας και οι συναλλαγές δυσχεραίνονταν, αφού η αγορά της Θεσσαλονίκης είχε μετατραπεί σε ένα πεδίο αντιπαράθεσης της πολιτείας με τα εβραϊκά συμφέροντα.

Οι Εβραίοι στην παλαιά Ελλάδα αποδείχτηκαν πιο προσαρμοστικοί στη νέα πραγματικότητα, γιατί η διαφορά τους από τους υπόλοιπους αφορούσε το θρήσκευμα και τα ονοματεπώνυμα. Στη Θεσσαλονίκη τα πράγματα ήταν διαφορετικά με τους Σεφαραδίτες Εβραίους, γιατί εκτός από εθνοτική ομάδα, μιλούσαν και διαφορετική γλώσσα αποτελούσαν και εθνική μειονότητα.

---

[66] Μαρία Βασιλικού, «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο μεσοπόλεμο», στο Μαρία Σταθοπούλου (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Θεσσαλονίκη 1999, σ.130

[67] Ευαγγελία Μπαλτά, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ζιμμί-Ρωμιοί και Μουσουλμάνοι-Τούρκοι», *Σύγχρονα Θέματα,* τχ. 93, (Αθήνα 2006), σ.71-75

[68] Μόλχο, ό.π., σ.240,243-245,254-255

Απέρριπταν επομένως τον ελληνικό εθνικισμό και ήταν πιο αρνητικοί στην αφομοίωση στο νέο κράτος.[69]

Οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων πάντως διαταράχτηκαν με την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος και αναδείχτηκαν οι υπολανθάνουσες αντιπαλότητες που αποσιωπούνταν στο Οθωμανικό κράτος. Οι Έλληνες θέλησαν να διασφαλίσουν την ελληνικότητα της περιοχής τους που είχε κλονιστεί από τη μετεγκατάσταση των Εβραίων στην πόλη και να αποκτήσουν και πάλι τον οικονομικό της έλεγχο.

Οι Εβραίοι που ασχολούνταν αιώνες κυρίως με το εμπόριο, δεν ήθελαν να χάσουν τα οφέλη που αποκόμιζαν στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι ενώ συγκατοικούσαν ειρηνικά με τους χριστιανούς δημιούργησαν εχθρότητες, γιατί άρχισαν να δημιουργούνται στερεότυπα για αυτούς.

[69] Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940*, (επιστημονική επιμέλεια Χρ. Χατζηιωσήφ), τμ.Β', μέρος 2ο, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ.17-18

2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912

2.α. Η φιλοεβραϊκή πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης μετά την απελευθέρωση

Μια από τις πρώτες μέριμνες του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν(1865-1935) που ήταν τότε υπουργός Δικαιοσύνης και είχε σταλεί ως εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στην προσωρινή διοίκηση των νέων χωρών (Οκτώβριο 1912-Ιούνιο 1913) ήταν να γίνει απογραφή του πληθυσμού. Οι εφημερίδες Θεσσαλονίκης *Μακεδονία* και *Νέα Αλήθεια* δημοσίευαν για καιρό την ειδική αγγελία που προανήγγελλε την απογραφή της 28ης Απριλίου του 1913.[70] Σύμφωνα λοιπόν με τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα της απογραφής ο συνολικός πληθυσμός της πόλης ήταν 157.889 κάτοικοι, εκ των οποίων οι Ισραηλίτες αποτελούσαν την πιο μεγάλη κοινότητα με πληθυσμό 61.439, με δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα τους Οθωμανούς με 45.867 ανθρώπους και τρίτη τους Έλληνες με πληθυσμό 39.956.[71]

Η ελληνική πολιτεία προσπάθησε να ακολουθήσει φιλοεβραϊκή πολιτική[72] από την αρχή και να διατηρήσει τις ισορροπίες στην πόλη της Θεσσαλονίκης, γιατί η απόφαση των μεγάλων Δυνάμεων για την τύχη της, εξαρτιόταν και από τη στάση των αρχών απέναντι στις μειονότητες και τη θρησκευτική ανεκτικότητα που έδειχναν σε αυτές. Ήδη είχαν σπεύσει Ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ισπανία να προσφέρουν διαβατήρια και «προστασία» στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, γεγονός που θορύβησε τους Έλληνες. Έτσι ήθελαν να αποδείξουν στην Ευρώπη πως έχουν την ικανότητα να προασπιστούν τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών τους.[73] Η πολιτική που ακολούθησαν πήρε το όνομα «υπερσημιτισμός» και είχε ως στόχο τη διαφύλαξη των συμφερόντων των μειονοτήτων.[74]

Ο Ζοζέφ Νεχαμά υποστηρίζει πως οι Έλληνες έκαναν ό, τι ήταν δυνατόν για να έχουν την υποστήριξη της κοινότητας και να πετύχουν την προσάρτηση της

---

[70] *Νέα Αλήθεια*, 21 Μαρτίου 1913, αρ.φ. 2143, σ.1-2. *Μακεδονία,* 19 Απριλίου 1913, αρ.φ. 536, σ.2

[71] Κωνσταντίνος Δ. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας 1912-1913*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ.51

[72] Μόλχο, ό.π., σ.246

[73] Fleming, ό.π., σ.114

[74] Mazower, ό.π., σ.360

Θεσσαλονίκης στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύτηκαν Εβραίοι επιφανείς από την Παλαιά Ελλάδα οι οποίοι επισκέφτηκαν την πόλη και συνομίλησαν με τους Εβραίους για να τους πείσουν να δεχτούν αδιαμαρτύρητα την ένταξη στην Ελλάδα.[75] Μετά την επίσκεψη η κυβέρνηση Βενιζέλου ήθελε να διαβεβαιώσει τους Ισραηλίτες Θεσσαλονικείς ότι δε θα χάσουν τα προνόμια που είχε η κοινότητα με την ένταξη στο ελληνικό κράτος. Τα προνόμια αφορούσαν τη δυνατότητα απαλλαγής από στρατιωτικές υποχρεώσεις, την αργία του Σαββάτου, τη συμμετοχή των Εβραίων στην τοπική αυτοδιοίκηση, το δικαίωμα τήρησης λογιστικών βιβλίων στα ισπανοεβραϊκά, την ελευθερία του εβραϊκού τύπου, την εφαρμογή των νόμων της κασρούτ,[76] τη χορήγηση επιδοτήσεων και τη δασμολογική απαλλαγή προϊόντων που καταναλώνονταν στις θρησκευτικές γιορτές.[77]

Απ΄ ότι φαίνεται η προσπάθεια της κυβέρνησης για να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους απέδωσε καρπούς, όπως δείχνουν οι αναφορές των Εβραίων προς διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις, οι οποίοι σχολίαζαν θετικά την αλλαγή αυτή της ελληνικής πολιτικής. Έγραφαν:

> *«Το κύμα του αντισημιτισμού πέρασε. Οι αρχές έδωσαν εντολή στους Έλληνες να επιδείξουν μια ξεχωριστή εύνοια προς τους Εβραίους. Από τη μια μέρα στην άλλη, γίναμε εξαιρετικοί άνθρωποι, άγιοι. Παντού μας χαμογελούν* […]. *Η παραμικρή κίνηση, το παραμικρό σχόλιο των εκπροσώπων μας στην κοινότητα ή του αρχιραβίνου, αναπαράγεται σ' όλον τον ελληνικό τύπο, τηλεγραφείται στα πρακτορεία».[…]*[78]

Ο Νεχαμά επίσης πίστευε ότι η αλλαγή αυτή στη συμπεριφορά των Ελλήνων οφείλονταν καθαρά στην αγωνία τους να δείξουν μια θετική εικόνα στις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ και οι σιωνιστές κατέληγαν σε παρόμοια συμπεράσματα.[79]

Συγκεκριμένα ανέφεραν:

---

[75] Βλ.σχετικά με τις θέσεις του Νεχαμά, Pierron, ό.π., σ.99

[76] Το κασρούτ είναι ένα σύστημα τελετουργικών κανόνων που καθορίζουν αν κάτι ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του Halacha, του Εβραϊκού Νόμου. Οι νόμοι του κασρούτ βασίζονται στις εντολές της Τορά, καθώς και σε πρόσθετους κανόνες που έχουν θεσπιστεί από τις εβραϊκές θρησκευτικές αρχές, κυρίως στο Mishnah και το Gemara, που σχηματίζουν από κοινού το Talmud, https://www.cepol.europa.eu/sites/default/files/Guide_to_Judaism_EL.pdf, σ.20, (ανάκτηση-:3 Απριλίου 2021)

[77] Pierron, ό.π., σ.100

[78] Μόλχο, ό.π., σ.251

[79] Στο ίδιο

«Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος απέστειλε εδώ τους πιο διακεκριμένους Ισραηλίτες της Ελλάδας αναθέτοντας τους το να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των ηγετών της κοινότητας και να τους πείσουν για τα πλεονεκτήματα της ελληνικής κυριαρχίας. Οι προσωρινές αρχές εκμεταλλεύονται όλες τις ευκαιρίες για να εκμαιεύσουν την ευγνωμοσύνη του αρχιραβίνου και των διακεκριμένων προκρίτων, έτσι ώστε να μπορεί να δημοσιοποιηθεί. Σε μια πρόνοια ανάλογης ευαισθησίας και σύνεσης θα θέλαμε να ανταποκριθούμε με κάποια συμπάθεια. Παρά ταύτα, είμαστε αναγκασμένοι να διατηρήσουμε κάποια επιφύλαξη λόγω ανησυχίας, όχι επειδή η διαφάνεια των συμφερόντων που υπαγορεύουν αυτή την καθυποχρεωτική προσπάθεια να είναι αγαπητοί δεν είναι προφανής, ή ότι δεν είναι φανερό ότι οι ελπίδες που θα μπορούσε κανείς να δημιουργήσει με βάση τόσο τεχνητά συναισθήματα δεν είναι ευάλωτες, αλλά επειδή εκτιμούμε το μέγεθος της οικονομικής παρακμής στην οποία θα μπορούσε να περιέλθει η Θεσσαλονίκη εάν γινόταν ελληνική και καταλαμβανόμαστε από άγχος και πανικό».[80]

Οι θετικές προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης σύντομα υλοποιήθηκαν σε μια προσπάθεια ανάδειξης της ισοπολιτείας και ισονομίας μεταξύ των πολιτών. Ανακοινώθηκαν ειδικά προσωρινά προνόμια και μέτρα που θα βοηθούσαν την κοινότητα να εναρμονιστεί με τη νέα πραγματικότητα. Η Ιουδαϊκή Κοινότητα είχε υποβάλλει υπόμνημα τον Ιανουάριο του 1914 στο ελληνικό κράτος με το οποίο ζητούσε την ικανοποίηση μια σειράς αιτημάτων, τα οποία πλέον καλύπτονταν με τα νέα διατάγματα.[81]

Συγκεκριμένα για την αργία της Κυριακής, στο τέλος του άρθρου 1 του νόμου 3455 που προέβλεπε την αργία προστίθεται το εξής εδάφιο για να συμπεριλάβει άλλες θρησκευτικές ομάδες: «*Δύναται όμως δια Β. Διατάγματος ακουομένης προηγουμένως της γνώμης του οικείου Εμπορικού Επιμελητηρίου ή ελλείψει τοιούτου του Εμπορικού Συλλόγου και της οικείας αστυνομικής αρχής της εβδομάδος προς ανάπαυσιν αντί της Κυριακής δια τους οπαδούς τινών ή και πάντων των θρησκευμάτων*». Η τροπολογία αυτή θα συμπεριληφθεί στο άρθρο 1 του

[80] Μόλχο, ό.π., σ.252

[81] *Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα*, 1914/Α/5α, αίτημα της Ισραηλίτικης Κοινότητας της Θεσσαλονίκης της 30ης Ιανουαρίου 1914, με υπογραφές του αρχιραβίνου Ιακώβ Μεϊρ και του Προέδρου Σαμ Μοδιάνο. Βλ. Μόλχο, σ.311

βασιλικού διατάγματος της 5ης Απριλίου 1914 είτε ως αναγνώριση της ανεξιθρησκίας σε όλους τους πληθυσμούς είτε για πολιτικές σκοπιμότητες.[82] Το σημαντικό ήταν ότι κατοχύρωνε το δικαίωμα της αργίας στους Εβραίους κατοίκους της Θεσσαλονίκης.[83]

Η στάση βέβαια της ελληνικής πλευράς επιβεβαιώνει τη σημασία που είχε η εβραϊκή κοινότητα για τη Θεσσαλονίκη, αφού ήταν η πολυπληθέστερη πληθυσμιακή ομάδα και η πιο δυναμική σε οικονομικό επίπεδο. Ο ίδιος ο Βενιζέλος επιδίωκε την ενίσχυση των σχέσεων με το εβραϊκό στοιχείο μετά το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων ειδικά στην πόλη της Θεσσαλονίκης και θεωρούσε ότι «*οι Ισραηλίται είναι όργανα ουσιώδη της οικονομικής προαγωγής του τόπου*».[84] Βέβαια στις εκλογές δεν εισέπραξε εκλογικά οφέλη από την κοινότητα, αφού έχασε στις πρώτες βουλευτικές εκλογές στη Μακεδονία.[85] Ο βενιζελικός τύπος απέδωσε την ήττα στη συσπείρωση των μουσουλμάνων κα/ι των Εβραίων.[86]

Στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 με την αποχή των Φιλελευθέρων οι αντίπαλες παρατάξεις προσπάθησαν να στοχοποιήσουν το ρόλο των μη Ελλήνων στην περιοχή της Μακεδονίας. Ο Δραγούμης μάλιστα υποστήριζε για τους Εβραίους «*ότι τείνουσι να διατηρήσωσι την επί της τουρκικής κυριαρχίας πολιτικοθρησκευτική αυτονομίαν των*» και «*καθίστανται συγκυρίαρχοι της πόλεως Θεσσαλονίκης*».[87] Το κόμμα του ο «Εθνικός Συνδυασμός», καλούσε τους Εβραίους της πόλης να αποποιηθούν των προνομίων που απολάμβαναν έναντι των υπολοίπων. Μάλιστα χαρακτήριζε «*αφόρητο*» το δικαίωμα τους να μην στρατεύονται, όταν οι χριστιανοί και οι πρόσφυγες υποχρεώνονταν.[88] Η αποτυχία τόσο των Φιλελευθέρων όσο και του κόμματος του Δραγούμη να κερδίσουν ψήφους από Εβραίους και Μουσουλμάνους, τους οδήγησε στην δημιουργία

---

[82] Pierron, ό.π., σ.188

[83] Το ζήτημα της ελεύθερης επιλογής της κοινότητας να αργούν το Σάββατο αντί την Κυριακή συχνά αποτελούσε αντικείμενο αναφοράς όπως φαίνεται από σχετικά έγγραφα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, βλ. ενδεικτικά Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφο αρ.20, σ. 109 και έγγραφο αρ.41, σ.159

[84] Δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή των Ελλήνων με αφορμή την τελευταία ένταση στον τύπο της Θεσσαλονίκης για την ευχετήρια επιστολή της εβραϊκής κοινότητας στην εορτή του Αγίου Δημητρίου, που έκανε λόγο για κατάκτηση και όχι για απελευθέρωση της πόλης από τον ελληνικό στρατό, στην *Ισραηλίτικη Επιθεώρηση (Revue Israelite),* τχ.7-9 (Σεπ.-Οκτ.-Νοεμ.1914), σ.111

[85] Νίκος Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής πελατείας του βενιζελισμού», στο Θ.Βερεμής-Γ.Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος-Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989, σ.373

[86] *Μακεδονία,* 1/14 /1915, αρ.φ.1402

[87] *Το Φως* (Αθήνα), 17 Νοεμβρίου 1915, αρ.φ.616

[88] *Το Φως* (Αθήνα), 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1915, αρ.φ. 624

διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των Ελλήνων και των άλλων εθνοτήτων. Επειδή η ψήφος τους αποτελούσε ρυθμιστή των πολιτικών πραγμάτων και δε στήριζαν τη Βενιζελική γραμμή ακολουθήθηκε η πολιτική του εξελληνισμού της πόλης και η στήριξη κυρίως της ελληνικής αστικής τάξης.[89]

Επήλθε λοιπόν μια μικρή περίοδος ηρεμίας και συμφιλίωσης στην πόλη που έμελλε να μην κρατήσει για πολύ.

2.β. Η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και η ελληνοποίηση της Θεσσαλονίκης

Η Θεσσαλονίκη πριν από την πυρκαγιά του 1917 είχε την όψη μιας πόλης με αρκετά οθωμανικά στοιχεία. Οι ψηλοί κατάλευκοι μιναράδες, τα κακοσυντηρημένα τείχη που δεν επιτελούσαν πλέον το ρόλο τους, ο διαχωρισμός της εμπορικής συνοικίας από τις περιοχές των κατοικιών, η πολυεθνική σύσταση του πληθυσμού, οι χωριστές συνοικίες των διαφόρων εθνικοθρησκευτικών ομάδων, οι στενοί και λασπωμένοι δρόμοι, τα ξύλινα σπίτια της προσέδιδαν μια ανατολίτικη εικόνα. Όμως κυρίως από το 1860 και μετά ένας δυτικός άνεμος εξευρωπαϊσμού έπνεε στην πόλη, αφού οι εμπορικές σχέσεις με την Ευρώπη την ωθούσαν στην εξωστρέφεια και τον κοσμοπολιτισμό. Η συνοικία των Ευρωπαίων εμπόρων που εγκαθίστανται στην πόλη, οι δυτικές συνήθειες που υιοθετούνται σταδιακά τη έφεραν πιο κοντά στη Δύση και την απομάκρυναν από τον οθωμανικό χαρακτήρα της.[90]

Οι πυρκαγιές στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν κάτι το άγνωστο. Αντίθετα κατά το 19ο αι. οι καταστροφές ολόκληρων συνοικιών συνηθίζονταν λόγω των εύφλεκτων υλικών κατασκευής των κατοικιών, της κακής ρυμοτομίας και των ανύπαρκτων μέσων πυρόσβεσης.[91] Στις 18 Αυγούστου 1917 μια ζεστή τυπική μέρα του καλοκαιριού, πυρκαγιά[92] ξέσπασε στη νοτιοδυτική πλευρά των τειχών της πόλης και από την τουρκική συνοικία Μεβλανέ[93] επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη

---

[89] *Το Φως* (Αθήνα), 24 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1915, αρ.φ. 623

[90] Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τμ.Θ', Παράρτημα αρ.31, σ. 27-28.

[91] Mazower, ό.π., σ.380. Βλ. επίσης Χ. Παπαστάθη - Ε. Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 11, Θεσσαλονίκη 2003.

[92] *Σκριπ*, 8/8/1917, αρ.φ. 8256, σ.1, *Εμπρός*, 10/8/1917, αρ.φ. 7480, σ.2, *Ριζοσπάστης*, 8/8/1917, αρ.φ. 17, σ.1

[93] Περιοχή Διοικητηρίου, πριν την Άνω Πόλη

Θεσσαλονίκη, αφού έκαψε το ιστορικό της κέντρο πέρασε από την Εγνατία Οδό και έφτασε μέχρι τη θάλασσα.[94]

Σύμφωνα με φήμες της εποχής η πυρκαγιά ξεκίνησε από ένα χαμόσπιτο στην οδό Ολυμπιάδος 3 προς την Άνω Πόλη. Οι λόγοι που κινήθηκε ταχύτατα εκτός των συνθηκών δόμησης ήταν η ανομβρία, αλλά και το γεγονός ότι οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ που στρατοπέδευαν έξω από την πόλη χρησιμοποιούσαν το λιγοστό νερό που υπήρχε. Σε 32 ώρες η φωτιά έκαψε 120 εκτάρια του κέντρου, καταστρέφοντας όλες τις υποδομές του (εκπαιδευτικές, οικονομικές, θρησκευτικές). Μέσα σε λίγη ώρα η πυρκαγιά άφησε άστεγους 70.000 ανθρώπους και ανυπολόγιστες καταστροφές.[95] Η συντριπτική πλειοψηφία των πληγέντων ήταν Εβραίοι, αφού καταστράφηκαν τα ¾ των σπιτιών τους, συναγωγές, καταστήματα, επιχειρήσεις, σχολεία, λέσχες, εργοστάσια κτλ. και 13.000 εβραϊκές οικογένειες έμειναν άστεγες. Η Ισραηλίτικη Επιτροπή Περίθαλψης ανέλαβε το έργο της αποκατάστασης των πυροπαθών.[96]

Σύμφωνα με την απογραφή που διεξήχθη από την ελληνική κυβέρνηση μετά την πυρκαγιά ο αριθμός των αστέγων έφτασε τις 73.448 εκ των οποίων οι 52.000 ήταν Εβραίοι. Από αυτούς οι 40.000 ήταν άποροι. Οι ζημιές υπολογίστηκαν σε ένα δισεκατομμύριο φράγκα και το 75% αυτών ανήκαν στους Εβραίους της πόλης.[97]

Η κατάσταση ήταν τραγική και οι συμμαχικές δυνάμεις βοήθησαν τις ελληνικές αρχές να τακτοποιήσουν τους άστεγους έστω και προσωρινά σε σκηνές, παράγκες, αποθήκες έξω από την πόλη. Οργανώθηκαν συσσίτια σε όλη την πόλη, ενώ αρκετοί από τους πυρόπληκτους ακολούθησαν το δρόμο της μετανάστευσης.[98] Η πόλη δύο μήνες μετά την καταστροφή εξακολουθούσε να έχει μια απογοητευτική εικόνα. Έγραφε ένας Βρετανός στρατιώτης:

> «*Η Σαλονίκη ήταν μια πόλη πεθαμένων. Οι δρόμοι της ήταν άδειοι, τα καφενεία και τα εστιατόρια της δεν υπήρχαν πια, και τη νύχτα το μισοφέγγαρο έριχνε το ασημένιο του φως πάνω σε μια ερημιά καμωμένη από στοιχειωμένα ερείπια, προεξέχοντα κρεμάμενα δοκάρια*

[94]Ανυπόγραφο, Η άγνωστη πυρκαγιά του 1917, 8/01/2021, https://www.efsyn.gr/nisides/119044_i-agnosti-pyrkagia-toy-1917, (ανάκτηση-:1 Νοεμβρίου 2020)
[95] Mazower, ό.π., σ.383
[96] Βίλμα Χαστάογλου, «Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», *Σύγχρονα Θέματα,* τχ.52-53, Αθήνα 1994, σ.33
[97] Μόλχο, ό.π., σ.121. Βλ. Ενδεικτικά Βερέμη-Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφο αρ.1, σ.8, έγγραφο αρ.3, σ.85, έγγραφο αρ.6, σ.88
[98] Mazower, ό.π., σ.383

και μαυρισμένα καβούκια σπιτιών… Οι λιγνοί αλλά στέρεα χτισμένοι μιναρέδες είχαν στις περισσότερες περιπτώσεις επιζήσει…και περπατώντας κανείς με προσοχή στη λαβωμένη πόλη, έφταναν στ΄αυτιά του θρηνητικά, μέσα στην ασάλευτη νύχτα, τα καλέσματα του μουεζίνη…».[99]

Η πυρκαγιά του 1917 όμως έδωσε μια ανέλπιστη ευκαιρία στους Έλληνες να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην ανοικοδόμηση της πόλης και να εξαλείψουν τα οθωμανικά και εβραϊκά χαρακτηριστικά της.[100] Ο ίδιος ο Βενιζέλος θεωρούσε την πυρκαγιά «*σχεδόν σταλμένη από την θεία πρόνοια*», αφού μέχρι τώρα δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει τις αισθητικές και υγειονομικές βελτιώσεις που ήθελε για την πόλη.[101] Το ελληνικό κράτος για να επιβάλλει ένα νέο ελληνικό και ευρωπαϊκό πολεοδομικό σχέδιο απαγόρευσε τους πυρόπληκτους να οικοδομήσουν τις κατοικίες τους και τα ιδρύματα τους στο κέντρο της πόλης που αποτελούσε την καρδιά της εβραϊκής συνοικίας στη Θεσσαλονίκη.[102] Μάλιστα η κυβέρνηση ψήφισε το νόμο 1394/1918[103] σύμφωνα με τον οποίο νομιμοποίησε την υποχρεωτική απαλλοτρίωση στο μεγαλύτερο τμήμα των οικοπέδων των κατεστραμμένων κτιρίων και επέβαλε την ανταλλαγή τους με ομόλογα. Οι Εβραίοι εξέλαβαν την κίνηση ως μια εχθρική ενέργεια με στόχο να εκδιωχθεί από το κέντρο οποιοδήποτε εβραϊκό στοιχείο που μαρτυρούσε το ρόλο τους στην ιστορία της πόλης και εξυπηρετούσε τον εξελληνισμό της. Μάλιστα προέβησαν σε διαβήματα σε εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού.[104]

Ο Mazower παραθέτει την άποψη της ιστορικού Hetty Goldman στην American Jewish Joint Distribution Committee (Αμερικανοεβραϊκή Επιτροπή Ενιαίας Διανομής): *«ότι ο θεμελιώδης στόχος του σχεδίου ήταν να στερήσει από τους Εβραίους τον πλήρη έλεγχο της πόλης»*. Συνέχιζε η Goldman, «*ότι δεν υπήρχε η επιθυμία να τους εξοβελίσουν εντελώς. Αντιθέτως οι Έλληνες ήθελαν να διατηρήσουν το εβραϊκό στοιχείο του πληθυσμού και… όσοι είχαν το βαλάντιο να ξαναγοράσουν τα μεγαλύτερα οικόπεδα θα μπορούσαν αναμφισβήτητα να το*

[99] Στο ίδιο
[100] Fleming, ό.π., σ.124
[101] Mazower, ό.π, σ.386
[102] Devin Naar, ό.π., σ.31
[103] Ο νόμος για την εφαρμογή του νέου σχεδίου που ψηφίστηκε ομόφωνα από τη βουλή και εξέφραζε τις απόψεις τόσο της κυβέρνησης όσο και του Υπουργού Αλέξανδρου Παπαναστασίου.
[104] Μόλχο, ό.π., σ.122

κάνουν. Εκείνος που θα υπέφερε ήταν ο μικροιδιοκτήτης».[105] Η αλήθεια είναι ότι στο κέντρο της πόλης επένδυσαν ξανά οι πιο εύποροι Εβραίοι, ενώ οι φτωχότεροι εγκαταστάθηκαν στις πλαγιές ανατολικά και δυτικά της πόλης. Οι λαϊκές αυτές συνοικίες (Ρεζί Βαρδάρ, Χιρς, 151, Καραγάτσια, Καλαμαριά, Αγία Παρασκευή) εξελίχθηκαν σε γκέτο και οι κάτοικοι διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες.[106] Σύμφωνα βέβαια με τον Mazower μια επιτροπή που εκπροσωπούσε τους φτωχότερους, σε μια έκθεση της κατέληγε ότι σε

> «*γενικές γραμμές οι εβραϊκές οικογένειες έχουν λάβει τώρα καλύτερη στέγη απ΄αυτήν που είχαν πριν την πυρκαγιά. Στην παλιά πόλη χιλιάδες άτομα ζούσαν πριν σε στενά, υγρά και βρώμικα σοκάκια, μέσα σε υπόγεια και σε κελάρια, όπου το φως έμπαινε συνήθως μονάχα από πολύ μικρές τρύπες. Σε όλες σχεδόν τις νέες κατοικίες τα δωμάτια αερίζονται καλά. Δεν έχει παραμεληθεί τίποτα ώστε να εξασφαλιστούν καλές συνθήκες υγιεινής*».[107]

Σύμφωνα πάντως με την Αλέκα Γερόλυμπου το συγκεκριμένο σχέδιο ανοικοδόμησης είχε σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, αφού έφερνε στη μακεδονική πρωτεύουσα το νέο κοινωνικό πλαίσιο του εθνικού καπιταλισμού.[108] Σύμφωνα πάλι με την ίδια:

> «*…το ιστορικό της κέντρο απαλλάχτηκε από αυτό το ποικιλόμορφο και ακαθόριστο πλήθος των μικροεμπόρων και των μικροϊδιοκτητών κάθε φυλής και γλώσσας, που κατέφυγαν βορειοανατολικά στα νέα προάστια. Η κοινωνική εξυγίανση και λειτουργική αναμόρφωση στέφθηκαν με επιτυχία. Αν για ένα λεπτό ξεχάσουμε ότι ο κύριος σκοπός της ανοικοδόμησης ήταν η δίκαια κατανομή του κέρδους που προέκυψε από την άνοδο της αξίας των ακινήτων ως αποτέλεσμα των αλλαγών που συντελέστηκαν με το νέο σχέδιο (νόμος 1394), οι εκσυγχρονιστικοί στόχοι επιτεύχθηκαν».*[109]

Η δημοσίευση του νόμου που δεν επέτρεπε την ανοικοδόμηση των καμένων ιδιοκτησιών στο κέντρο της πόλης και προέβλεπε την απαλλοτρίωση των

---

[105] Mazower, ό.π., σ.389
[106] Μαρία Βασιλικού, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ίστωρ,* τχ.7, (Αθήνα 1994), σ.157
[107] Mazower, ό.π., σ.390
[108] Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1995, σ.232
[109] Στο ίδιο

ιδιοκτησιών προκάλεσε όπως ήταν φυσικό την αντίδραση των ιδιοκτητών που στην πλειονότητα τους ήταν Εβραίοι. Επικράτησε η αντίληψη πως κύριος στόχος αυτής της πολιτικής ήταν ο εξοβελισμός του εβραϊκού στοιχείου από την πόλη και αυτός ήταν και ο λόγος της μετανάστευσης της κοινότητας στο εξωτερικό.[110] Αυτό επαληθεύει ότι υπήρχε ένταση ανάμεσα στην εβραϊκή κοινότητα και την ελληνική διοίκηση, όπως αποδεικνύουν και οι ογκώδεις διαδηλώσεις στην πόλη με σκοπό την απόσυρση του νόμου. Μάλιστα κάποιοι πληγέντες υποστήριζαν πως η πυρκαγιά είχε προκληθεί από αντισημιτικό μένος, πράγμα όμως που ποτέ δεν αποδείχτηκε.[111] Μέσα στους κόλπους βέβαια της κοινότητας υπήρχαν και φιλοβενιζελικοί που επικροτούσαν τις επιλογές των Φιλελευθέρων. Ένα παράδειγμα της τάσης αυτής ήταν η ισραηλιτική εφημερίδα *L'Opinion* που ήταν εκφραστής αυτών των Εβραίων και στήριζε τις επιλογές για εκσυγχρονισμό τόσο του Βενιζέλου όσο και του Παπαναστασίου.[112]

Η αλήθεια είναι πως με τις καινούριες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις δεν άλλαξε μόνο η φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης, αλλά και η σύνθεση της κοινότητας. Η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά την πυρκαγιά πολιτικοποίησε περισσότερο, αλλά και δίχασε τους Εβραίους. Έτσι κυριάρχησαν τρεις πολιτικές τάσεις ο σιωνισμός, ο σοσιαλισμός και λιγότερο ο βενιζελισμός.[113] Τίποτα όμως δε θα σταματούσε τις αλλαγές που επέρχονταν και τη δυτικοποίηση της πόλης. Μια σειρά γεγονότων, αρχής γενομένης από τον πόλεμο του 1897, την πυρκαγιά του 1917, την πολιτική Βενιζέλου για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν αλλεπάλληλα χτυπήματα για την κοινότητα της πόλης που δεν μπόρεσε να ορθοποδήσει από δω και πέρα. Το τελικό χτύπημα βέβαια επήλθε με τη μικρασιατική καταστροφή και την εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων στην πόλη που τη μετέτρεψε οριστικά σε μια ελληνική και ορθόδοξη πολιτεία.

2.γ. Ο ερχομός των προσφύγων στην πόλη της Θεσσαλονίκης και η αντιεβραϊκή πολιτική στο πλαίσιο της εθνικής ολοκλήρωσης

Οι πρώτοι πρόσφυγες που ήρθαν στην πόλη προέρχονταν από τον Καύκασο μετά τη Ρωσική Επανάσταση (1917), τη Βουλγαρία μετά τη συνθήκη του Νεϊγύ (1919) και από την Μικρά Ασία πριν το 1922. Πριν τη Μικρασιατική καταστροφή και

[110] Pierron, ό.π., σ.124
[111] Fleming, ό.π., σ.124
[112] Pierron, ό.π., σ.124
[113] Fleming, ό.π., σ.127

την ανταλλαγή των πληθυσμών είχαν έρθει 20.000 άτομα. Από το Σεπτέμβριο όμως του 1922 έως τον Ιανουάριο του 1923 έφτασαν 130.000 πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, εκ των οποίων παρέμειναν στην πόλη οι 100.000.[114] Ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η μικρασιατική εκστρατεία κυκλοφορούσαν φήμες ότι Εβραίοι της Σμύρνης είχαν πάρει μέρος σε σφαγές κατά των Ελλήνων και γενικότερα συνεργάζονταν με τους Τούρκους.[115] Οι σχέσεις επομένως προσφυγικών πληθυσμών και Εβραίων δεν προμηνύονταν ευοίωνες.

Οι πιο εύποροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο κέντρο της πόλης, ενώ οι υπόλοιποι περιφερειακά. Σύμφωνα με τον Χεκίμογλου το 10% των προσφύγων που είχαν περιουσία πάνω από 2.000 λίρες, το 7% κατοίκησε στο κέντρο, το 2% στους Πύργους, το 1,5% στη Δυτική Θεσσαλονίκη και ένα 0,5% στους συνοικισμούς.[116] Η κυβέρνηση θέλοντας να μην προκληθεί κοινωνική αναστάτωση στην πόλη από τις χιλιάδες των φτωχών προσφύγων και με τη βοήθεια της Επιτροπής αποκατάστασης τους κατηύθυνε προς την ύπαιθρο, όπου άρχιζαν να χτίζονται χωριά και αγροικίες.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή στην έρευνα του Γιώργου Ιωάννου για τους τόπους εγκατάστασης τους στη Θεσσαλονίκη:

> *«Η εγκατάσταση αυτή σχημάτισε τρεις κύκλους ή μάλλον ημικύκλια: πόλη, συνοικίες, χωριά. Αστοί και μικροαστοί κόλλησαν με πολλή λαχτάρα μέσα στην πόλη. Εργατικοί, τεχνίτες ακόμη και περιβολάρηδες τραβήχτηκαν στους συνοικισμούς, που μεγάλες ερημιές τους περιτριγύριζαν. Αγρότες, αμπελουργοί, ψαράδες, τράβηξαν στα χωριά, που πολλά τους σήμερα είναι προάστια της Θεσσαλονίκης και μάλιστα περιζήτητα. [...] Οι μεγαλοαστοί ξέκοψαν προς τα αρχοντικά της παραλίας μέχρι το Ντεπώ, συνδέθηκαν με τους ομοίους τους και δεν ξανακούστηκαν. Παρόλη τη σκλαβιά, οι ταξικές αποστάσεις κρατιόντουσαν πολύ περισσότερο ανάμεσα στους αλύτρωτους. Οι αστοί, φέρανε δεν φέρανε χρήματα, απόφυγαν να πάνε στους συνοικισμούς.*

---

[114] Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.118

[115] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης, 1912-1970», *Σύγχρονα Θέματα,* τχ. 57(1995), σ.74

[116] Βλ. σχετικά Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Τα ξόρκια που πολέμησε ο Γιώργος Ιωάννου», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, εκδ.University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ.373-374

Και αυτό, όχι μόνο λόγω ασχολιών, αποστάσεως ή ξιπασιάς, αλλά και γιατί οι συνοικισμοί αποτελούσαν ουσιαστικά τα γκέτο των προσφύγων, στημένα επιδέξια και εκείνη τη στιγμή τουλάχιστο, δινόταν η εντύπωση πως, όποιος έμπλεκε εκεί, Θεού πρόσωπο δεν επρόκειτο να δει με ευκολία [...]».[117]

Το 1928 αποτελούσαν πλέον το περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού της πόλης.[118]

Η Βίλμα Χαστάογλου γράφει χαρακτηριστικά για τις οικιστικές επιπτώσεις του προσφυγικού φαινομένου στην πόλη της Θεσσαλονίκης:

«Η έλευση των προσφύγων συσσώρευσε βαρύτατα προβλήματα στην ήδη δοκιμαζόμενη πόλη, όπου τα έμπεδα των πυροπαθών του 1917 δεν είχαν ακόμα διαλυθεί.[…] *Κατά το 1922 μόνο 270.000 πρόσφυγες διακινήθηκαν από τη Θεσσαλονίκη προς τη μακεδονική ενδοχώρα. Σκηνές και παράγκες κατέκλυσαν το αστικό τοπίο, την καμένη περιοχή του κέντρου (οι μελλοντικές πλατείες Δικαστηρίων και Ναυαρίνου), δρόμους, πλατείες και αδόμητους χώρους, συγκροτώντας αυτοσχέδιους μικρούς «συνοικισμούς» οι οποίοι επιβίωσαν ενίοτε έως τις μεταπολεμικές δεκαετίες – όπως η Αγία Φωτεινή».*[119]

Ο ερχομός των προσφύγων σ' αυτή τη γωνιά των Βαλκανίων προκάλεσε ανησυχία τόσο στους χριστιανούς, όσο και στους Εβραίους. Η μη αποδοχή των αφιχθέντων από τη Μικρά Ασία αποτυπώθηκε στην ελλειπή μέριμνα, αλλά και την απουσία αλληλεγγύης προς αυτούς τους ανθρώπους που υπέστησαν τα δεινά του πολέμου, χωρίς να έχουν ευθύνη για τη μοίρα τους. Αυτή η κοινή μοίρα και η εχθρική στάση των γηγενών ένωσε όμως τους ανομοιογενείς αυτούς πληθυσμούς της Ανατολίας που στη νέα πατρίδα θα αντιμετώπιζαν τις ίδιες προκλήσεις και δυσκολίες προσαρμογής. Πλέον αναγνωρίζονταν μεταξύ τους με την ιδιότητα του πρόσφυγα, γιατί πολλοί από αυτούς δε μιλούσαν καν ελληνικά.

Η οικονομική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη άλλαξε εντελώς με τα νέα δεδομένα. Η οικονομία της πόλης τονώθηκε τόσο από την αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών από τους νεοφερμένους, όσο και από τα κεφάλαια που

---

[117] Γιώργος Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ.77
[118] Mazower, ό.π., σ.429
[119] Βασίλης Αγτζίδης, «Θεσσαλονίκη και πρόσφυγες», 9 Μαρτίου 2018, https://mikrasiatis.gr/thessalonki-kai-prosfyges/, (ανάκτηση-: 2 Δεκεμβρίου 2020)

εισέρρευσαν και προώθησαν την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Οι περισσότεροι πρόσφυγες ασχολήθηκαν με το εμπόριο και το μικροεμπόριο, γιατί είχαν ανάλογη εμπειρία από την πατρίδα τους, αλλά και γιατί δε χρειάζονταν μεγάλα κεφάλαια για μια τέτοια επένδυση.[120] Οι νέοι κάτοικοι έγιναν κυρίως μικροπωλητές και στηρίχτηκαν στην «οικονομία της επιβίωσης»,[121] ενώ η πόλη γέμισε με πλανόδιους πωλητές που γυρνούσαν στις γειτονιές.

Ο ανταγωνισμός και οι αντιθέσεις ήταν πιο έντονες μεταξύ Εβραίων και προσφύγων, γιατί στην αγορά της Θεσσαλονίκης κυριαρχούσε το εβραϊκό στοιχείο.[122] Σύμφωνα προς τον Απόστολο Βακαλόπουλος συγκεκριμένα:

> «*Η Θεσσαλονίκη είναι μια εβραιούπολη. Παντού βλέπεις τις σημαντικές φυσιογνωμίες, παντού ακούς τις φωνές τους. Είναι οι αδιαφιλονίκητοι άρχοντες της αγοράς και του εμπορίου. Το Σάββατο που έχουν κλειστά τα καταστήματα τους, οι δρόμοι της αγοράς και γενικά του εμπορικού τμήματος της πόλης είναι έρημοι. Η εμπορική κίνηση παραλύει».*[123]

Επίσης επαγγελματικοί κλάδοι που κατείχαν κυρίως Εβραίοι δέχτηκαν την «εισβολή» των νέων κατοίκων και προκάλεσαν ανησυχία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο τομέας της αλιείας που κατεξοχήν δραστηριοποιούνταν Εβραίοι μέχρι το 1912 και είχαν στη δούλεψη τους Έλληνες ενισχύεται πλέον από πρόσφυγες επαγγελματίες που έφεραν από τις πατρίδες τους νέους τρόπους και μεθόδους αλιείας.[124] Επίσης μαζί με τους Εβραίους λεμβούχους εμφανίστηκαν και οι λεγόμενοι «σαβουρατζήδες», δηλαδή πρόσφυγες που με τα καΐκια τους μετέφεραν οικοδομικά υλικά σε μια πόλη που βρίσκονταν σε μια συνεχή διαδικασία ανοικοδόμησης μετά την πυρκαγιά του 1917 και την έλευση των προσφύγων.[125] Στο εμπόριο και στη βιοτεχνία που δέσποζε το εβραϊκό στοιχείο μπήκαν δυναμικά οι νέοι επαγγελματίες και αυτό αποτυπώθηκε καθαρά από τα

---

[120] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ. Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940*, τμ. β1, σ.20-21.

[121] Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ.105-112.

[122] Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 246-251. Παύλος Πετρίδης, «Θεσσαλονίκη 1912-1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός, τ. Α', Ιστορία και Κοινωνία,* (Επιμέλεια Ι.Κ Χασιώτης, εκδ. Παρατηρητής Θεσσαλονίκη 1997, σ.190-192

[123] Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Παγκαρπία Μακεδονικής γης*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σ.181

[124] Μαρία Καβάλα, «Η οικονομική και επαγγελματική ζωή», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία (*επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 2004, σ.200

[125] Καβάλα, ό.π., σ.201.

στοιχεία του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου που ιδρύθηκε το 1925 στο οποίο συμμετείχαν 2.700 πρόσφυγες από το σύνολο των 6.700 εγγεγραμμένων.[126] Οι πρόσφυγες ανταγωνίζονταν περισσότερο τους Εβραίους παρά τους ντόπιους σε πολλά επίπεδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η κατάργηση με νόμο της αργίας του Σαββάτου από την κυβέρνηση Βενιζέλου και η καθιέρωση της υποχρεωτικής αργίας την Κυριακή μετά από πιέσεις που δέχτηκε από πρόσφυγες και παρά τις προγενέστερες δεσμεύσεις της.[127]

Η συμμετοχή των Εβραίων στη Φεντερασιόν και αργότερα στο Σοσιαλιστικό Εργατικό κόμμα Ελλάδος (1918)[128] τους στοχοποίησε ως ξένα σώματα, που εργάζονται εναντίον των ελληνικών συμφερόντων, αφού εξέφραζαν μια διεθνικιστική ιδεολογία που ερχόταν σε ιδεολογική αναντιστοιχία με την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Το 1924 το ΣΕΚΕ[129] μετονομάστηκε σε ΚΚΕ και ακολούθησε την πολιτική της Διεθνούς Κομμουνιστικής, όπου προβάλλονταν οι απόψεις των Βουλγάρων κομμουνιστών. Σύμφωνα προς τον Μαυρογορδάτο : «*οι πρώιμοι και διαρκείς δεσμοί ανάμεσα στην εβραϊκή κοινότητα και το κομμουνιστικό κόμμα, καταφανώς διογκωμένοι και παραμορφωμένοι στις σύγχρονες αντιλήψεις, συνεισέφεραν σημαντικά τόσο στον αντισημιτισμό όσο και τον αντικομμουνισμό στη Μεσοπολεμική Ελλάδα».*[130] Οι Εβραίοι καταγράφηκαν στο συλλογικό υποσυνείδητο ως φορείς της ιδεολογίας.

Το 1923 κυκλοφορούν φήμες πως η Σοβιετική Πρεσβεία προβαίνει σε προπαγανδιστικές πράξεις. Μάλιστα η Θεσσαλονίκη καταγγέλλεται ως κέντρο δραστηριοτήτων ξένων κομμουνιστών, Ρώσων και Βουλγάρων, οι οποίοι πυροδοτούν τις συγκρούσεις ντόπιων και προσφύγων προς ίδιον όφελος.[131] Με την επαναφορά του Βενιζέλου στην εξουσία, η πολιτική του έθεσε ως στόχο τον αντικομμουνισμό και μάλιστα ενισχύθηκε με την ψήφιση του «*Ιδιώνυμου*»[132].

---

[126] Μαχαιρά, ό.π., σ.119

[127] Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πως η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.82, Ιούνιος 2003, σ.53-59, Επίσης, Pierron, ό.π., σ.187-194.

[128] Η Φεντερασιόν υποστήριξε τον αντιβενιζελικό συνασπισμό το 1915 και εξέλεξε και βουλευτές. Βλ. σχετικά Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, σ.38

[129] Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος

[130] George Themistocles Mavrogordatos, *Stilborn republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*,University of California Press, Αύγουστος 1983, σ.257

[131] Marc Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ίστωρ* 3, Αθήνα 1991, σ.68-69

[132] Ο όρος αναφέρεται στο **«Ιδιώνυμο»** (ειδικό) αδίκημα όπως περιγράφεται στον νόμο Ν.4229/24 Ιουλίου 1929 (ΦΕΚ 245/Τεύχος Πρώτον/25 Ιουλίου 1929) μετά από πρόταση της κυβέρνησης Βενιζέλου. Ο τίτλος του νόμου ήταν "Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού

Ποινικοποιούσε τις ιδέες που θεωρούνταν ανατρεπτικές και επικίνδυνες για το κράτος και δίωκε τους φορείς τους, περιορίζοντας κατάφωρα το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Συγκεκριμένα έβαζε στο στόχαστρο όσους συμμετείχαν σε κοινωνικούς αγώνες, απεργίες και συνδικαλιστικές δραστηριότητες. Οι Εβραίοι θεώρησαν ότι ο συγκεκριμένος νόμος ήταν φωτογραφικός για να περιορίσει ακόμα περισσότερο τις ελευθερίες τους.[133]

Το αντικομμουνιστικό μένος και το αφήγημα ότι οι Εβραίοι ήταν φορείς ανατρεπτικών και αντεθνικών στόχων εξυπηρέτησε το πολιτικό σύστημα της εποχής του Μεσοπολέμου που ανίκανο να αντιμετωπίσει τα συσσωρευμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα και να δώσει λύσεις στα αδιέξοδα των λαϊκών στρωμάτων, κατασκεύασε έναν εικονικό εχθρό και εκτόνωσε τη λαϊκή δυσαρέσκεια. Οι Εβραίοι ταυτίστηκαν με ξένους υποκινούμενους πράκτορες που σκόπευαν στην αποσταθεροποίηση του ελληνικού κράτους και συνδέθηκαν με τον κομμουνισμό.[134]

2.δ. Η αντιεβραϊκή πολιτική του Βενιζέλου και η στάση της εφημερίδας *Μακεδονία*

Η βενιζελική παράταξη που ανέλαβε πάλι την εξουσία μετά την εθνική καταστροφή, έθετε ως βασικό πυλώνα της πολιτικής της για τις Νέες Χώρες τη δημιουργία εθνικής ομοιογένειας, μέσω της επίλυσης του προσφυγικού, την ανταλλαγή πληθυσμών και την προσπάθεια αφομοίωσης των αλλοεθνών. Σε επιστολή του ο Βενιζέλος, τον Οκτώβριο του 1922, ανέφερε: «*…να ασφαλίσωμεν, μετά την κατακρίμνιση της Μεγαλυτέρας Ελλάδος, την στερέωσιν της Μεγάλης Ελλάδας της οποίας τα σύνορα ουδέποτε θα είναι ασφαλή εάν Δυτική Θράκη και Μακεδονία δεν καταστούν και εθνολογικώς, όχι μόνον πολιτικώς ελληνικαί χώραι*».[135] Η εγκατάσταση λοιπόν προσφυγικών πληθυσμών ήταν μια ευκαιρία για

καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών". Ο στόχος του ήταν η ποινικοποίηση των "ανατρεπτικών" ιδεών, ιδιαίτερα η δίωξη κομμουνιστών, αναρχικών και η καταστολή των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων. Ιδιώνυμο στη Νομική Επιστήμη ονομάζεται το έγκλημα εκείνο για το οποίο προβλέπονται ιδιαίτερες ποινές σε σχέση με τα εγκλήματα της γενικής κατηγορίας, όπου υπάγεται αυτό https://www.verianet.gr/post/84352-san-shmera-25-iouliou-1929-pshfizetai-to-gnosto-idionum, (ανάκτηση-:3 Απριλίου 2021)

[133] Mazower, ό.π., στο « Η συγκρότηση…», σ.90-92

[134] Βασιλικού, ό.π., σ.158

[135] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», στο: Κυριάκος Ντελόπουλος (επιμ.), πρακτικά *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο* (Αθήνα 3-5 Δεκεμβρίου 1986), εκδ. Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.114-115

να κυριαρχήσει το ελληνικό στοιχείο πληθυσμιακά, αλλά και να θωρακιστούν τα βόρεια σύνορα από «*ακραιφνείς Έλληνες*».[136]

Η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας στο Μικρασιατικό μέτωπο απαγκίστρωνε την ελληνική κυβέρνηση από δεσμεύσεις προς την εβραϊκή κοινότητα, αφού πλέον δε διεκδικούσε εδαφική επέκταση, ούτε τη συμπόρευση των Μεγάλων Δυνάμεων δείχνοντας εμπράκτως ανεκτικότητα. Η εκλογική πελατεία των βενιζελικών προέρχονταν κυρίως από τους πρόσφυγες, οι οποίοι ασκούσαν πιέσεις και για τον εξελληνισμό της πόλης, αλλά και την κατάργηση της ειδικής μεταχείρισης των σεφαραδιτών Εβραίων της πόλης. Αποτέλεσμα αυτών των πιέσεων ήταν το μέτρο των χωριστών εκλογικών καταλόγων (1923), η υποχρεωτική εφαρμογή της αργίας της Κυριακής (1924), οι περιορισμοί στη χρήση ξένης γλώσσας στις εμπορικές συναλλαγές, η προώθηση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα έντονες αντιδράσεις της κοινότητας, διαμαρτυρίες των Εβραίων βουλευτών, αλλά και άνοδο του σιωνισμού στη Θεσσαλονίκη.[137]

Η εφαρμογή των χωριστών εκλογικών καταλόγων, αν και συμφωνήθηκε η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της κοινότητας στο Ελληνικό κοινοβούλιο, θεωρήθηκε από τους Εβραίους ως μια προσπάθεια περιθωριοποίησης και απαξίωσης της κοινότητας στην πόλη της Θεσσαλονίκης.[138] Η πολιτική της ενσωμάτωσης αποσκοπούσε στην άσκηση πιέσεων στους Εβραίους μέσω του Τύπου, των προσφύγων και των εθνικιστικών οργανώσεων που δημιουργήθηκαν αργότερα. Οι Εβραίοι δεν είχαν στηρίξει εκλογικά τον Βενιζέλο,[139] έτσι συνδέονταν με τους αντιβενιζελικούς και την εκλογική ήττα του 1920 και οι επιφυλάξεις για την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος, που είχαν εκφράσει το 1912, τους καθιστούσε φιλότουρκους και πιθανούς συνένοχους για την ήττα στη Μικρά Ασία.[140] Επίσης συχνά διατηρούνταν φήμες ότι είχαν σχέση με ξένα συμφέροντα και συνδέονταν με την ξένη προπαγάνδα που είχε υποτίθεται στόχο

---

[136] *Θάρρος*, 6 Φεβρουαρίου 1925, αρ.φ. 387

[137] Οι σιωνιστές της Θεσσαλονίκης πίστευαν ότι η αφομοίωση κλόνιζε τον πυρήνα της παραδοσιακής αυτονομίας της κοινότητας, Αναφορά Δημήτριου Καλαποθάκη, διευθυντή Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών στο Βερέμης – Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφο αρ.33, σ.139. Επίσης Pierron, ό.π., σ.192

[138] Mavrogordatos, ό.π., σ.239

[139] Ο Βενιζέλος προσπάθησε από νωρίς να προσεγγίσει την εβραϊκή κοινότητα, όμως στις εκλογές του 1915 οι Εβραίοι ψήφισαν τον αντίπαλο του Δημήτριο Γούναρη. Γενικά η κοινότητα ήταν υπέρ της ουδετερότητας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, θέση που πρέσβευαν οι βασιλόφρονες. Βλ. σχετικά στο Βερέμης- Κωνσταντοπούλου, ό.π., σ.35

[140] Βλ. σχετικά πιο πίσω στο υποκεφ. 1.δ, σ.20

να πλήξει την ελληνική οικονομία.[141] Όλες αυτές οι κατηγορίες που διατυπώνονταν κατά καιρούς καθιστούσαν στα μάτια της κοινής γνώμης πλέον τα προνόμια τους υπερβολικά και άνευ ουσίας από τους Βενιζελικούς, που είχαν εξοργιστεί με τους Εβραίους και τις εκλογικές τους προτιμήσεις. Στην εφημερίδα *Μακεδονία* φιλοξενούνταν οι οργισμένες αντιδράσεις των οπαδών των Φιλελευθέρων αμέσως μετά την εκλογική ήττα του 1920. Κορύφωμα αυτής της εποχής ήταν το άρθρο της εφημερίδας την επομένη των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου με τίτλο «*Εβραίοι και Τούρκοι κατά Βενιζέλου»,* αποτυπώνοντας τα συναισθήματα του αρχισυντάκτη της.[142] Συγκεκριμένα έγραφε: «*Οι Ισραηλίται πράγματι κατεψήφισαν, όπως και οι Τούρκοι της Θεσσαλονίκης, τον συνδυασμόν των Φιλελευθέρων, υπερψηφίσαντες των αντιδραστικών*». Μια μέρα αργότερα, όταν ήταν πλέον σίγουρο ότι ο Βενιζέλος είχε χάσει τις εκλογές, η εφημερίδα αναφέρεται σε ενθουσιώδεις εκδηλώσεις των εβραίων της πόλης:

> «*…ούτε όταν έπεσαν τα τείχη της Ιεριχούς υπό τους ήχους των σαλπίγγων του Ιησού του Ναυή, ούτε όταν ανεκηρύχθη η αυτονομία της Παλαιστίνης, δε διαδήλωσαν οι συμπολίτες Ισραηλίτες με τόσο ενθουσιασμό-εθίγοντο βλέπετε κι αυτοί από την τυρανία του Βενιζέλου και επρόκειτο για ημέραν λυτρώσεως*».[143]

Παρόλο όσα αναφέρονται, στις εβραϊκές εφημερίδες οι εκλογές τις απασχολούσαν λίγο και φιλοξενούνταν στο εσωτερικό τους, ενώ το κύριο βάρος εντοπιζόταν στους πυροπαθείς του 1917 και τη μετανάστευση από την πόλη».[144]

Ο τοπικός τύπος της Θεσσαλονίκης όμως εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει συχνά τους Σεφαραδίτες Εβραίους, «*ξένους*», «*αλλοεθνείς*» και διαμόρφωνε αρνητικά την ελληνική κοινή γνώμη.[145] Επίσης το Μάρτιο του 1924 στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό ο τοπικός τύπος καταδείκνυε την προτίμηση των Εβραίων στη μοναρχία και την αιτιολογούσε ως ψήφο διαμαρτυρίας και όχι ψήφο με ιδεολογικό υπόβαθρο.[146] Γενικά οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων διαταράχτηκαν τη

---

[141] Βασίλειος Ριτζαλέος, *Οι Εβραϊκές Κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, (διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2006, σ.300

[142] *Μακεδονία,* 2/15 Νοεμβρίου 1920, αρ.φ. 3140

[143] Σαμ Χασσίδ, «Η εφημερίδα *Μακεδονία* και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», ιστοσελίδα Ζαν Κοέν, 6/11/2003, https://cohen.gr/new/articles/eaders-tribune/86-2009-02-17-11-09-11, (ανάκτηση-:16 Ιανουαρίου 2020)

[144] Στο ίδιο

[145] *Θάρρος,* 29 Ιανουαρίου 1924, αρ.φ. 59, *Μακεδονικά Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 1929,αρ.φ. 1784

[146] *Θάρρος*, 17 Μαρτίου 1924, αρ.φ. 129

δεκαετία του 1920 και αυτό οφειλόταν και στη γενικότερη κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, απόρροια της προσφυγιάς, αλλά και στο βαρύ κλίμα που είχε διαμορφωθεί λόγω της ήττας και της εγκατάλειψης της Μεγάλης Ιδέας.[147] Οι Εβραίοι δεν μπορούσαν εύκολα να προσαρμοστούν σε μια πόλη, που από μια κοσμοπολίτικη, πολυεθνική εμπορική πρωτεύουσα της Βαλκανικής Χερσονήσου, μετατράπηκε σε μια πόλη δευτερεύουσας σημασίας ενταγμένης σε μονοεθνικό κράτος. Από την άλλη οι χριστιανοί θεώρησαν ότι η προσέγγιση των πληθυσμών θα μπορούσε να γίνει μόνο μέσω του αφελληνισμού των Εβραίων.[148]

Ο τύπος της πόλης και ιδιαίτερα η εφημερίδα *Μακεδονία* εκμεταλλεύτηκε τις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες και για να αυξήσει τις πωλήσεις της προώθησε τον αντισημιτισμό που αντικατέστησε τον εγχώριο αντι-ιουδαϊσμό. Έτσι το 1928 «επιστράτευσε» τον Γάλλο Colonel Larousse, ο οποίος υποστήριζε: *«ότι οι Εβραίοι κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο κατέδιδαν κινήσεις των Ελλήνων, χωρίς όμως να φτάσουν οι καταγγελίες στους Τούρκους, με τους οποίους βέβαια οι Έλληνες δεν ενεπλάκησαν σε εχθροπραξίες».*[149]

Όλα αυτά, καθώς και η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη θα οδηγήσουν σε όξυνση τις διακοινοτικές σχέσεις με πολλά φαινόμενα εκδηλούμενης βίας.[150] Ιδίως στη Θεσσαλονίκη, όπου η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε πολλά μέλη, η ένταση θα κορυφωθεί και θα οδηγήσει στο πογκρόμ του Κάμπελ το 1931. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η νομοθεσία που ψηφίστηκε με την ένταξη των Νέων Χωρών στο ελληνικό κράτος είχε πολλά θετικά στοιχεία, αφού είχε διαμορφωθεί ένα τέτοιο νομικό πλαίσιο όπου εξασφαλίζονταν τα δικαιώματα των Ισραηλιτών, αλλά διακατέχονταν και από ένα πνεύμα φιλελευθερισμού, σημαντικό προνόμιο για το ελληνικό κράτος της εποχής. Όμως σε μικρό χρονικό διάστημα τα αντικρουόμενα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και η πελατειακή λογική οδήγησε στην αναίρεση κάποιων ευνοϊκών ρυθμίσεων, όπως η επιβολή της

---

[147] Βλ. στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού, Κοινοβουλευτισμός και Μεγάλη Ιδέα,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ.65-74

[148] *Κήρυξ*, 10 Ιουνίου 1932, αρ.φ. 1937

[149] Αιμίλιος Δημητριάδης, *Φοίνιξ Αγήρως. Η Θεσσαλονίκη του 1925-1935*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ.276

[150] Περισσότερα για την άνοδο του φασισμού στην Ευρώπη, βλ. Τσακαλογιάννης, ό.π., σ.247. Επίσης Albert Lindemann, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης από το 1815 μέχρι σήμερα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2014, σ.361-382

υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής, αποκαλύπτοντας έτσι τις αντιφάσεις της ελληνικής πολιτικής.[151]

Η προσπάθεια του ελληνικού κράτους να εκσυγχρονίσει την πόλη μετά την πυρκαγιά και να αξιοποιήσει την ευκαιρία για περαιτέρω ελληνοποίηση της περιοχής προκάλεσε μεγαλύτερη διάσταση στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, ενώ τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν με το προσφυγικό, κλόνισαν περαιτέρω την ειρηνική συνύπαρξη των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων της πόλης. Η στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου θεωρήθηκε αντισημιτική και η κοινότητα αμφισβήτησε τις φιλελεύθερες προθέσεις της, αφού προσπάθησε με αδιάλλακτο τρόπο να εφαρμόσει το σχέδιο της ανοικοδόμησης της πόλης χωρίς να λάβει υπόψη τα αιτήματα των Εβραίων.

[151] Pierron, ό.π., σ.197

3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η άνοδος του αντισημιτισμού στη Θεσσαλονίκη και τα επεισόδια στο Κάμπελ

3.α. Η άνοδος του φασισμού στην Ελλάδα και η ΕΕΕ

Το βασικό χαρακτηριστικό των ακροδεξιών, εθνικιστικών και φασιστικών οργανώσεων της Ευρώπης του Μεσοπολέμου ήταν η αντιμετώπιση του κοινού εχθρού, δηλαδή του κομμουνισμού. Ο αντισημιτισμός δεν ήταν ίδιας έντασης σ αυτά τα καθεστώτα της και είχε διαβαθμίσεις. Στις δικτατορίες του Νότου της Ευρώπης δεν υπήρξε αντισημιτισμός και μάλιστα υπήρξε μεγάλη συμμετοχή Εβραίων στην ίδρυση και ανάπτυξη του ιταλικού φασισμού.[152]

Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης μετά την άνοδο του φασισμού στην Ιταλία και τη δημιουργία του Ιταλικού Φασιστικού Κόμματος το 1921 συμμετείχε ενεργά στην ίδρυση της φασιστικής οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη με το όνομα *Fascio Italiano di Salonico*.[153] Ο Μπενίτο Μουσολίνι (1922-1943)[154] διατηρούσε καλές σχέσεις με τους Εβραίους και μάλιστα επιδίωξε τη σύσφιξη των σχέσεων με τις κοινότητες των Βαλκανίων, αφού σκόπευε να τις χρησιμοποιήσει στις επεκτατικές του βλέψεις.[155]

Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη της παραπάνω οργάνωσης ήταν πέντε επιφανείς Εβραίοι αστοί, με κατοικίες στην περιοχή των εξοχών, με προεξέχοντα τον Σαμ Μοδιάνο, ιδιοκτήτη της Γαλλόφωνης εφημερίδας *L'Opinion,* η οποία τέθηκε στην υπηρεσία των φασιστικών ιδεωδών.[156] Η ιταλική κυβέρνηση επιδίωκε να μεταδώσει τη φασιστική ιδεολογία στην πόλη μέσω των Ιταλών υπηκόων της μερικοί εκ των οποίων ήταν Εβραίοι. Ακόμα και ο ίδιος ο Βενιζέλος στον προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη, στις 22.7.1928 μίλησε για την ελληνοϊταλική φιλία και την εξίσωσε με αυτή της ελληνογαλλικής και ελληνοαγγλικής. Και μάλιστα μετά τη νίκη του στις εκλογές στις 19.8.1928 υπέγραψε στη Ρώμη σύμφωνο φιλίας πενταετούς διάρκειας με τον Μουσολίνι.[157]

---

[152] Πάνος Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τη Βαστίλλη στον 21ο αιώνα, εκδ. Εστία,* τμ.Β, Αθήνα[5] 2019, σ.229

[153] Μιχάλης Τρεμόπουλος, *Τα τρία Ε (ΕΕΕ)και ο εμπρησμός του Κάμπελ, Το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2018, σ.57

[154] Lindemann, ό.π., σ.363-364

[155] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.57

[156] Αλέξανδρος Δάγκας, *Για μια κοινωνική ιστορία της υπαίθρου. Η περιφέρεια Θεσσαλονίκης στον 20ο αιώνα. Η περίοδος ως το 1945*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ.384-402

[157] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.57. Βλ. επίσης Εφημερίδες *Εμπρός*, 25 Σεπτεμβρίου 1928, αρ.φ. 11437, σ.1. και *Σκρίπ*, 23 Σεπτεμβρίου 1928, αρ.φ. 9117, σ.1

Στην Ελλάδα επειδή όλοι οι πολιτικοί χώροι οικειοποιήθηκαν τα περισσότερα χαρακτηριστικά μοτίβα του φασισμού από το εξωτερικό, δεν αναπτύχθηκε ένα δικό μας φασιστικό κίνημα, με αποτέλεσμα να μην έχει πολύ βαθιές ρίζες στον ελληνικό λαό.[158]

Όμως τα σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν με την είσοδο των προσφύγων στη χώρα μετά την Μικρασιατική καταστροφή, ο καταποντισμός της Μεγάλης Ιδέας, μια εθνική επένδυση δεκαετιών του ελληνικού κράτους, το αίσθημα ταπείνωσης του ελληνισμού από την εθνική καταστροφή, η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά στα διογκούμενα προβλήματα, το κλίμα πολιτικής αστάθειας, εξέθρεψαν ένα περιβάλλον ανασφάλειας, ξενοφοβίας, ρατσισμού και αυταρχισμού. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη έτσι και στην Ελλάδα, η ανεπάρκεια των κρατών στην επίλυση των προβλημάτων έθεσε σε αμφισβήτηση το θεσμό της δημοκρατίας και εξέθρεψε ακραίες πολιτικές λύσεις που βρήκαν έκφραση στα φασιστικά και ναζιστικά καθεστώτα. Η αναζήτηση ενός κοινού «εχθρού» που θα αποπροσανατόλιζε την κοινή γνώμη από την παρακμή και θα λειτουργούσε ως φορέας εκτόνωσης της λαϊκής δυσαρέσκειας, έγινε στόχος των αντιδημοκρατικών καθεστώτων και οδήγησε στη δημιουργία ακραίων πολιτικών ομάδων που στοχοποίησαν τους αντιπάλους τους. Στην Ελλάδα άρχιζε και η περίοδος του θεσμικού αντικομμουνισμού, αφού ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων υποστήριζε και αυτό το ΚΚΕ αλλά διαδίδονταν και η ιδέα του «*Εβραιομπολσεβικισμού*».[159]

Μια τέτοια εθνικιστική οργάνωση ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη και εγκρίθηκε στις 20 Ιανουαρίου του 1927 το Καταστατικό της με το όνομα «*Εθνική Ένωσις Ελλάς*». Αναγνωρίστηκε το Φεβρουάριο του ίδιου έτους. Ιδρυτικά στελέχη της ΕΕΕ υπήρξαν ο Αλέξανδρος Ουσταπασίδης, ο οποίος είχε αναλάβει προσωρινά την Προεδρία της οργάνωσης, ο Γεώργιος Κοσμίδης, ο Δημήτριος Χαριτόπουλος, ο Χρήστος Νικολαΐδης, ο Μιχαήλ Τσομλεκτσόπουλος, ο Ιορδάνης Κανιόγλου, ο Σταύρος Σταυριανός, ο Διογένης Σισμανόγλου, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος, ο

[158] Στον ίδιο, σ.53

[159] Μαρία Καβάλα, *The evolution of the "Anti-semitic discourse of the newspaper Makedonia in Salonica and its columnists (1911-1944*), στο proceedings of 7th International Conference Serb-Croat Political Relations, in the 20th Century, Colubic Obrovacki, Croatia, (August 22-27, 2014). Περισσότερα για το φόβο που επικρατούσε στην Ευρώπη για την άνοδο των Εβραίων ήδη από τα τέλη του 19ου βλ. Lindemann, ό.π., σ.350-352

Αβραάμ Παπαδόπουλος, ο Γεώργιος Πατερίδης, ο Μιχαήλ Εμμανουϊλίδης, ο Ηλίας Παυλίδης, ο Κλεάνθης Νικολαΐδης και ο Αναστάσιος Πολυχρονιάδης.[160]

Σύμφωνα με το καταστατικό της οργάνωσης επίσημα ορίζονταν ως ένα σωματείο αλληλοβοήθειας, οικονομικής ενίσχυσης και εύρεσης εργασίας στα μέλη που το συναποτελούσαν, αλλά στην πραγματικότητα αποδείχτηκε μια παραστρατιωτική οργάνωση με χαρακτήρα αντισημιτικό, αντικομμουνιστικό και αντικοινοβουλευτικό. Τα γραφεία της οργάνωσης έδρευαν στο *Μέγαρον Ερμείον*, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Οι ιδρυτές κυρίως πρόσφυγες Πόντιοι και Καραμανλήδες έμποροι, οι οποίοι θέλουν να πλήξουν τους Εβραίους της αγοράς.[161] Ο Τομανάς τους περιγράφει, «*παντός είδους εθνικιστές, αφελείς ιδεολόγοι, όπως ο μπάρμπα-Αλέκος Σάλτας, επαγγελματίες, παλαιοημερολογίτες του Μπαϊρακτάρη, αποτυχημένοι πολιτικοί και χρεωκοπημένοι έμποροι*», οι οποίοι απαρτίζουν την Ένωση.[162] Μάλιστα ο πρόεδρος της οργάνωσης Γεώργιος Κοσμίδης πολιτικά κινούνταν στο χώρο των Φιλελευθέρων, όπως και οι περισσότεροι πρόσφυγες. Ήταν γνωστός φανατικός οπαδός του Βενιζέλου,[163] είχε έντονη αντιεβραϊκή δραστηριότητα[164] και ήταν ένας «*τουρκόφωνος έμπορος, αγράμματος, με μεγάλες μουστάκες*» σύμφωνα με τον Τομανά.[165] Στη Θεσσαλονίκη το μαγαζί του βρίσκονταν στο πίσω μέρος του Μπεζεστενίου. Στα εγκαίνια της οργάνωσης που έγιναν στις 4 Ιανουαρίου του 1931 παραβρέθηκαν μια σειρά από σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής όπως ο Γενικός Διευθυντής Μακεδονίας Στυλιανός Γονατάς, που υποστήριζε ανοιχτά την οργάνωση,[166] ο Δήμαρχος της πόλης Χαρίσιος Βαμβακάς, άλλοι επιφανείς καθώς και το Συμβούλιο της *Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης* (ΕΠΕ).[167]

Αμέσως μετά την ίδρυση της ΕΕΕ, όχι τυχαία, τοιχοκολλήθηκαν στην πόλη με την υπογραφή «Εκτελεστική Επιτροπή» προκηρύξεις αντικομμουνιστικού

---

[160] Τσιρώνης Θεοδόσιος, Η οργάνωση Εθνική Ένωσις 'Η Ελλάς στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου(1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της. *Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ* , τμ. 6, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2002, σ.294

[161] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.61

[162] Κωνσταντίνος Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921-1944*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996, σ.90

[163] *Βραδυνή*, 1.7.1931

[164] Αιμίλιος Δημητριάδης, *Φοίνιξ Αγήρως η Θεσσαλονίκη του 1925-1935*, σ.279-281

[165] Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλαιάς Θεσσαλονίκης*,(επιμ. Βασίλης Τομανάς), γ' έκδοση, Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 48

[166] Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ.103

[167] Η ΕΠΕ ήταν η φοιτητική οργάνωση της ΕΕΕ.

εβραϊκού περιεχομένου με τίτλο «*Οι Εβραίοι και ο κομμουνισμός*».[168] Σύμφωνα με την εφημερίδα *Μακεδονία* η προκήρυξη απευθυνόταν στην Οικουμενική Κυβέρνηση και ανέφερε πως οι Εβραίοι είχαν ως στόχο τη διάλυση των κρατών της Ευρώπης. Συγκεκριμένα η προκήρυξη τελείωνε ως εξής:

> «*Αυτοί είναι εκείνοι οι οποίοι επωφελούμενοι την αδιαφορία και την αδυναμία της επισήμου πολιτείας και τη ψυχολογική κατάστασι του ελληνικού Λαού έπειτα από τα αλλεπάλληλα Εθνικά ατυχήματα από τας εξωτερικάς περιπλοκάς ΕΔΩ θεωρούν το έδαφος προσφορώτερον για να εφαρμόσουν τα σατανικά σχέδια των. Και ως κέντρο διάλεξαν τη Θεσσαλονίκη, το μεγάλο αυτό άσυλο του εβραϊσμού* […] *Μακρυά να πεταχτούν τα σάπια σαρκώματα, έξω από τα σύνορα οι ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ. Διότι αυτοί είναι το μικρόβιο, το δηλητήριο του εθνικού οργανισμού. Αυτοί η λύμη που μολύνει την Εθνική υπόστασί μας. Σ αυτούς στηρίζεται η Μόσχα και αυτοί είναι ο κίνδυνος».* Και συνέχιζε: *«…Γι αυτό η Βόρειος Ελλάδα καλεί την Κυβέρνησι μας να χτυπήσει στη ρίζα του το κακό, να αποκαθάρη την πρωτεύουσα της από τ αναρχικά στοιχεία, να διώξη έξω από τα σύνορα τους ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΣ*».[169]

Στην εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* την ίδια μέρα φιλοξενούνταν η είδηση της επίσκεψης εκπροσώπων της Κοινότητας στο Κυβερνείο με προεξέχοντα τον πρόεδρο Γκαζέ που εξέφραζε την ανησυχία τους για τα γεγονότα. Μάλιστα η εφημερίδα ανέφερε με ακρίβεια τα λόγια του κ. Καλεύρα του Γενικού Διοικητή της πόλης:

> « - *Είναι πολύ γνωστόν ότι τόσον ο ελληνικός λαός όσο και οι εκάστοτε ελληνικαί Κυβερνήσεις διαπνέονται υπό των πλέον αγαθών αισθημάτων προς το Ισραηλιτικόν στοιχείον της Θεσσαλονίκης, του οποίου προσηκόντως εκτιμούν την φιλεργίαν και την φιλοφροσύνην». Επίσης ο διοικητής έδινε διαβεβαιώσεις ότι θα συλληφθούν και θα τιμωρηθούν οι ένοχοι που δυναμίτιζαν το κλίμα στην πόλη».*[170]

Σε συζήτηση στη Βουλή επί του άρθρου 119 του Συντάγματος στις 5 Απριλίου ο βουλευτής Ζακ Βεντούρα έλεγε απευθυνόμενος προς τον Υπουργό Θεολογίτη:

---

[168] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.64
[169] *Μακεδονία,* 3/4/1927, αρ. φ. 5318, σ.5
[170] *Μακεδονικά Νέα*, 4/4/1927, αρ. φ. 1008, σ.4

«Εις την Θεσσαλονίκην εκυκλοφόρησαν όχι δια πρώτην φοράν αντισημιτικαί προκηρύξεις...». Για να λάβει από τον Υπουργό την εξής απάντηση: *«Πρόκειται περί αντισημιτικών προκηρύξεων κατά των κομμουνιστών Ισραηλιτών οίτινες μετεβλήθησαν εις φορείς πάσης αναρχίας εις όλον τον κόσμον».*[171]

Προκηρύξεις δημοσιεύτηκαν και τον επόμενο μήνα και ανέφεραν το «*ομοούσιον*» των Εβραίων κομμουνιστών με τους συντρόφους τους στη Ρωσία και απαιτούσαν «*να δημευτούν αι περιουσίαι των και να αποζημιωθούν οι εκ Ρωσσίας φυγόντες Ελληνες, ως θύματα των εκεί Εβραίων κομμουνιστών».*[172]

Στα εγκαίνια της οργάνωσης που έγιναν στις 4 Ιανουαρίου του 1931 παραβρέθηκαν μια σειρά από σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής όπως ο Γενικός Διευθυντής Μακεδονίας Στυλιανός Γονατάς, που υποστήριζε ανοιχτά την οργάνωση[173], ο Δήμαρχος της πόλης Χαρίσιος Βαμβακάς, ο Διοικητής της Αστυνομίας Καλοχριστιανάκης, ο Υπουργός Πρόνοιας Λεωνίδας Ιασωνίδης που τασσόταν υπέρ της[174], ο πρόεδρος και αντιπρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας, άλλοι επιφανείς καθώς και το Συμβούλιο της Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης (ΕΠΕ). Η αποδοχή της οργάνωσης από το πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο, ακόμα και από το εβραϊκό στοιχείο ήταν εμφανής. Όπως ανέφερε η εφημερίδα *Μακεδονία* ο Γονατάς στο λόγο που εκφώνησε προς τιμήν της οργάνωσης και απευθυνόμενος στους διοργανωτές είπε μεταξύ των άλλων τα εξής:

> «*Δεν δύναμαι ή να συγχαρώ Υμάς κ. Πρόεδρε, το Συμβούλιο σας και όλα τα μέλη της Ενώσεως σας, διότι εις μίαν περίοδον καθ'ην ο αγών του βίου έχει καταστεί τραχύς... εις περίοδον καθ'ην το υλιστικόν και μόνον συμφέρον κατακλύζει τας καρδίας των περισσοτέρων, ης περίοδον καθ'ην κούφοι τινές θέλοντες να παρουσιάζωνται ως φιλοσοφούντες και ως άνθρωποι ευρυτέρων αντιλήψεων επιζητούσι να μειώσωσι την αγιότητα της θρησκείας και την ιερότητα της ιδέας της πατρίδος και άλλοι γενόμενοι μιμηταί ξένων κοσμοπολιτικών ιδεών ή μίσθαρνα όργανα ξένων αντεθνικών προπαγανδών, ανατρεπτικών των οικογενειακών μας παραδόσεων, επιζητούσι την υπονόμευσιν και την βίαιαν ανατροπή της κοινωνικής μας υποστάσεως, σεις η Εθνική*

[171] *Φως Θεσσαλονίκης*, 6/4/1927, αρ. φ. 5425, σ.4
[172] *Μακεδονικά Νέα*, 17/5/1927
[173] Παπαδημητρίου, ό.π., σ.103
[174] *Μακεδονία,* 5/1/1931, αρ. φ. 6643, σ.1

Ένωσις η Ελλάς, συνηνώθητε και εργάζεσθε με το ωραίον πρόγραμμα του καταστατικού σας δια την εξύψωσιν του εθνικού φρονήματος…».[175]

Η ελληνική κοινωνία με τα κοινωνικά και οικονομικά της αδιέξοδα έψαχνε εξιλαστήρια θύματα και το πολιτικό σκηνικό ευνοούσε τη σφυρηλάτηση τους με τη βοήθεια και του Τύπου που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην υπονόμευση της εβραϊκής κοινότητας. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα η ΕΕΕ έμπαινε και αυτή στο παιχνίδι των προκηρύξεων και στις 4 Ιουνίου 1927 δόθηκε στη δημοσιότητα μια έκκληση από την ΕΕΕ προς τον ελληνικό λαό για να συντρίψει κάθε «*υπομονευτική ενέργεια των κομμουνιστών ή των φίλων των*», αφήνοντας αιχμές για τους Εβραίους.[176] Μάλιστα ισχυρίζονταν ότι η κρατική καταστολή δεν ήταν επαρκής και παρακινούσε τους πολίτες «*να εξεγερθώσι σύσσωμοι και συντρίψωσι ολοκληρωτικώς τους ταραξίας δια να σωθώμεν άπαξ δια παντός από τους επικίνδυνους κλονισμούς*».[177]

Στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Μακεδονικά Νέα* στις 4/6/1927 φιλοξενούνταν άρθρο με τίτλο «*Η εξέλιξις του καπνεργατικού*», στο οποίο αναφέρονταν σε συλλήψεις κομμουνιστών και παρατηρώντας τα ονόματα των συλληφθέντων διαπιστώνεται ότι οι περισσότεροι ήταν Εβραίοι (Δαυίδ Άμαλες, Σερμαγιάς Μουσακιάς, Αβραάμ Άμαλες, Μωίς Βεϊσή, Κ. Μεναχέμ, Μουσών Καμπανούα, Ίντο Ματαράσσο).[178] Η σύνδεση του κομμουνισμού με την εβραϊκή κοινότητα η οποία συμμετείχε ενεργά σε κοινωνικούς αγώνες, καθώς και η αντισημιτική ρητορική των φιλοβενιζελικών εφημερίδων είχε ως αποτέλεσμα τη στοχοποίηση της κοινότητας με αποκορύφωμα τα γεγονότα στο Κάμπελ.

3.β. Οι κατηγορίες για την αντεθνική στάση της «Μακαμπή» και η άνοδος του αντισημιτισμού.

Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαργαρίτη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο αντισημιτισμός στην πόλη πήρε τα χαρακτηριστικά κινήματος.[179] Ο Βενιζέλος στοχοποιεί με τη ρητορική του τους Εβραίους και από πολιτικούς του αντιπάλους τους μετατρέπει σε επικίνδυνους για το έθνος. Το κραχ του 1929[180] και οι

---

[175] *Μακεδονία*, 5/1/1931, αρ.φ. 6633, σ.1
[176] Τρεμόπουλος, ό.π., σ. 66
[177] Στο ίδιο
[178] *Μακεδονικά Νέα*, 4/6/1927, αρ. φ. 1059, σ. 1
[179] Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες:Στοιχεία για την κατασκευή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι και Τσάμηδες,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ.39-40
[180] Τσακαλογιάννης, ό.π., σ.229-234 και Lindemann, ό.π., σ.341-342

οικονομικές συνέπειες σε παγκόσμιο επίπεδο, επηρεάζουν σταδιακά και τον ελλαδικό χώρο. Επαγγελματικοί κλάδοι πλήττονται, η ανεργία καλπάζει, ενώ απομακρύνεται η προσδοκία των προσφύγων να ξαναγυρίσουν στις εστίες τους ή να αποζημιωθούν. Ξεκινά μια έντονη αντιπαλότητα μεταξύ προσφύγων και Εβραίων,[181] αν και το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας ανήκει στα φτωχά κοινωνικά στρώματα, ταυτίζεται με τους εύπορους Εβραίους. Η φτώχεια και η ανέχεια καθιστούν τον Εβραίο «εχθρό», σε μια προσπάθεια των ανθρώπων να αποδώσουν τις ευθύνες για την οικονομική και πολιτική παρακμή και τις συνέπειες της κρίσης. Τα εθνικιστικά και φασιστικά μορφώματα κερδίζουν συνεχώς έδαφος, επιδιώκουν την εθνική «καθαρότητα» του κράτους και αρχίζουν αντικομμουνιστικό και αντισημιτικό αγώνα.[182]

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα η συμμετοχή εβραίου αντιπροσώπου της *Μακαμπ*ή[183] στο Διεθνές συνέδριο των οργανώσεων *Μακαμπή* στη Σόφια, για τα 25 χρόνια από την ίδρυση της εκεί οργάνωσης αποτέλεσε την αφορμή για μια σειρά αντιεβραϊκών δράσεων στην πόλη.

Η *Μακαμπή* κατηγορήθηκε πως ο εκπρόσωπος της πήρε μέρος σε εθνικιστική βουλγαρική εκδήλωση στην οποία διατυπώθηκαν απόψεις περί «αυτονόμησης» της Μακεδονίας. Πρώτη η αθηναϊκή εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* στις 1.9.1930 κατονόμασε τον εκπρόσωπο Ισαάκ Κοέν και τον κατηγόρησε ότι συμμετείχε στο συνέδριο της Μακεδονικής Επιτροπής (ΕΜΕΟ) στη Σόφια. Μετέφεραν μάλιστα αυτούσια τα λόγια που υποτίθεται ότι είπε: «*Οι Μακαμπή Θεσσαλονίκης θα είναι στο πλευρό τους μέχρις ότου η Μακεδονική σημαία κυματίσει νικηφόρως από Νύσσης μέχρι Σκοπίων μέχρις του Λευκού Πύργου της Θεσσαλονίκης*».[184]

Την επόμενη μέρα η εφημερίδα *Μακεδονία* στην πρώτη σελίδα σε άρθρο με τίτλο «*Οι Μακαμπή προσεχώρησαν εις τους Κομιτατζήδες»*, περιέγραφε τις εκδηλώσεις των Μακαμπή στη Σόφια και μετέφερε την ίδια είδηση. Το άρθρο συνοδευόταν από μια φωτογραφία με υπότιτλο: «*Οι Μακαμπή παρελαύνοντες με βουλγαρικάς*

---

[181] Βλ. επόμενο κεφάλαιο «οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες στο πλαίσιο της εβραϊκής κοινότητας»

[182] Τσακαλογιάννης, ό.π., σ.247-249

[183] Ο σύλλογος ιδρύθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 1908 σαν Αγκουδά Λεϊταλμούδ Μακκαβί, (ελληνικά: Ιουδαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος Μακκαβαίων) από τους Η. Αρδίτη, Σ. Φρανσές, Ι. Κοέν, Λ. Σίδες, Ι. Άλβο, Λ. Πίνχας, Α. Ματαρράσο, Μ. Αγοστάρης και Σ. Βενέζια, όταν η Θεσσαλονίκη ανήκε ακόμα στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Εκτός από τις αθλητικές δραστηριότητες ο σύλλογος είχε χορωδία, και παρείχε μαθήματα ιστορίας και εβραϊκής γλώσσας, https://www.maccabi.gr/history/, (ανάκτηση-:22 Ιανουαρίου 2020)

[184] Βλ. σχετικά Τρεμόπουλος, ό.π., σ.81

στολάς και την σιωνιστο βουλγαρικήν σημαίαν των».[185] Στις 3.9.1930 στο πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας φιλοξενούνταν ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «*Εβραίοι κομιτατζήδες-Οι Μακαμπή της Σόφιας και οι της Θεσσαλονίκης-Να ξεκαθαρισθούν τα πράγματα*». Στο άρθρο αναπαραγόταν η δήλωση του Έλληνα εβραίου εκπροσώπου με τη στήριξη των επεκτατικών βλέψεων της Βουλγαρίας στο εθνικιστικό συνέδριο και συστηνόταν στην Μακαμπή να ξεχωρίσει τη θέση της και να αλλάξει κι όνομα.[186]

Την 1η Σεπτεμβρίου 1930 σε συναγωγή της Σόφιας, σε μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων στην Παλαιστίνη ο αρχιραβίνος Ασέρ Χανανέλ, προέτρεψε τους Εβραίους να μιμηθούν τους «*Μακεδόνες*» οι οποίοι «*πάσχουν δια ένα τεμάχιο γης-πατρίδος*»,[187] όπως οι Εβραίοι. Η Μακεδονική Επαναστατική Επιτροπή κάλεσε τη Μακαμπή να παρακολουθήσει το συνέδριο της Μακεδονικής Νεολαίας. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Μακεδονία*, παρευρέθηκε αντιπροσωπεία και ο ομιλητής και πρόεδρος της αντιπροσωπείας Αρδίττι «*εξεφράσθη ενθουσιωδώς υπέρ του αγώνος των κομιτατζήδων, του δικαίου, τον οποίον οι Ισραηλίται της Βουλγαρίας δε δύνανται ή να ευνοούν και να συντρέχουν, τούτο δεν απήχησεν καλώς εις τους ξένους κύκλους*».[188]

Μετά από αυτή τη δημοσίευση η οργάνωση ΕΕΕ και άλλες «εθνικές» οργανώσεις[189] εξέδοσαν κοινή ανακοίνωση πως καταδίκαζαν τη στάση του εκπροσώπου της Μακαμπή και ζητούσαν από τον Στυλιανό Γονατά να διαλύσει τη Μακαμπή με την κατηγορία της αντεθνικής οργάνωσης. Το θέμα όμως δε πήρε τελικά έκταση και ξεχάστηκε για δέκα μήνες. Στο διάστημα όμως αυτό η ΕΕΕ είχε καταφέρει να κερδίσει μέρος της κοινής γνώμης, τους «εθνικόφρονες», αλλά και τη στήριξη των αρχών. Μάλιστα στην παρέλαση της 25ης Οκτωβρίου 1930, την επέτειο της εκατονταετηρίδας, πραγματοποίησε την «*πρώτη μεγαλοπρεπή της εμφάνιση*».[190]

---

[185] *Μακεδονία*, 2/9/1930, αρ. φ. 6524, σ.1
[186] *Μακεδονία*,3/9/1930, αρ. φ. 6525, σ. 1
[187] *Μακεδονία*, 2/9/1930
[188] Στο ίδιο
[189] Οι οργανώσεις αυτές ήταν ο Σύλλογος Μακεδονομάχων ο «Παύλος Μελάς», η Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις, η Εθνική Λεγεών, η Εθνική Οργάνωση Εργατών, η οργάνωση «Ακρίται», το Εθνικό Σώμα Εφέδρων Αξιωματικών, Υπαξιωματικών και Οπλιτών, οι «Παλαιοί Πολεμιστές» κ.α., *Μακεδονία*, αρ. φ. 7042, 2/4/1932, σ. 1

[190] Τρεμόπουλος, ό.π., σ. 83

Αν και μετά τις εκλογές του 1928 οι σχέσεις Βενιζελικών και εβραϊκής κοινότητας φαίνονταν εγκάρδιες και η πόλη εξέλεξε δήμαρχο Φιλελεύθερο και με τη βοήθεια της κοινότητας, το αντισημιτικό κλίμα είχε παγιωθεί. Την ίδια εποχή δημοσιεύονταν σε διάφορες τοπικές εφημερίδες μια μετάφραση των *Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών*[191], ενώ η εφημερίδα *Μακεδονία* συνέχιζε τον εμπρηστικό της λόγο αποκαλύπτοντας «σκάνδαλα», στην προσπάθεια της να τεκμηριώσει «*το αιώνιο μίσος των Εβραίων εναντίον του Ελληνισμού*».[192] Σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις της εφημερίδας οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν μια πολύ οργανωμένη ομάδα που συνομωτούσε για να θέσει υπό τον έλεγχο της το δήμο και τις υπόλοιπες κρατικές δομές με στόχο την υπονόμευση της Ελλάδας.[193] Μάλιστα μετά από μια διαμάχη για τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο σχολείο της *Mission Laique*[194] η εφημερίδα δημοσίευσε μια προειδοποίηση προς τις μειονότητες: «*Ή θα αποκτήσουν ελληνική συνείδηση, ή θα συνταυτίσουν τα συμφέροντα και τας προσδοκίας των με τας ιδικά μας, ή να αναζητήσουν αλλαχού στέγην, διότι η Θεσσαλονίκη αδυνατεί να διατηρήσει εις τους κόλπους της κατ΄ όνομα Έλληνας, πράγματι δε εχθρούς χειρίστους*».[195] Η αντιεβραϊκή ρητορεία της *Μακεδονίας* εξωθούσε την κατάσταση στα άκρα και θα είναι και αυτή υπαίτια για τα βίαια επεισόδια στο Κάμπελ.

3.γ. Η επίθεση στο συνοικισμό Κάμπελ

Τον Ιούνιο του 1931 ο τοπικός εβραϊκός σύλλογος Μακαμπή έχτισε ένα γυμναστήριο στην περιοχή του Γενή Τζαμί. Στα εγκαίνια του γυμναστηρίου παρευρέθηκαν πολλοί εκπρόσωποι αθλητικών και προσκοπικών συλλόγων και ελληνικοί και εβραϊκοί. Λίγες μέρες αργότερα η εφημερίδα *Μακεδονία* αναδημοσίευσε ξανά την είδηση περί συνεργασίας της σιωνιστικής λέσχης

---

[191] *Τα Πρωτόκολλα της Σιών* είναι ένα συνωμοσιολογικό κείμενο που πιθανώς έχει την αφετηρία στη Ρωσία στις αρχές του 20ου αιώνα και παρουσιάζει ένα υποτιθέμενο σχέδιο κυριαρχίας του κόσμου από τους Εβραίους. Αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα από τα πιο διαδεδομένα κείμενα αντισημιτισμού και αντισιωνισμού, https://www.lifo.gr/lifoland/mikropragmata/oli-i-alitheia-gia-ta-protokolla-ton-sofon-tis-sion-0, (ανάκτηση-:3 Απριλίου 2021)

[192] Mazower, ό.π., σ.483

[193] Στο ίδιο

[194] Το πρώτο γαλλικό λύκειο στη Θεσσαλονίκη που ιδρύεται από τη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή (Mission Laïque Française) το 1906 (σημερινό Γαλλικό Ινστιτούτο). Η εφημερίδα Μακεδονία στο πρωτοσέλιδο της στις 25/6/1931 καταγγέλλει ότι «*μέσα εις το σπίτι μας διδάσκεται η ελληνική* ιστορία *κατά τον ανθελληνικότερον τρόπον*». Συγκεκριμένα στη σελ. 359 στο βιβλίο *Η Ανατολή και η Ελλάς* των Κ. Μαλέ και Ισαάκ αναφέρεται : «*Οι σημερινοί Μακεδόνες δεν προέρχονται ποσώς από τους Μακεδόνες του Φιλίππου. Είναι Σλαύοι*».

[195] Mazower, ό.π., σ.48

Μακαμπή με τη Βουλγαρία και την κατηγόρησε για ανθελληνισμό.[196] Ο τίτλος του άρθρου στο πρωτοσέλιδο της στις 20.6.1931,

> «*ΟΙ ΜΑΚΑΜΠΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΤΕΣΧΟΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙ ΤΟΥ ΠΕΡΥΣΙΝΟΥ ΕΝ ΣΟΦΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΟΜΙΤΑΤΖΗΔΩΝ ΚΗΡΥΧΘΕΝΤΕΣ ΑΝΑΦΑΝΔΟΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ. ΤΩΡΑ ΟΙ ΚΟΜΙΤΑΤΖΗΔΕΣ ΚΑΤΑΒΑΛΛΟΥΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ ΝΑ ΜΕΤΑΦΕΡΟΥΝ ΕΝ ΘΕΣ/ΝΙΚΗ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟΝ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΕΩΣ*»,[197]

ενέτεινε την ήδη επικίνδυνη κατάσταση, τονίζοντας μάλιστα με κεφαλαιογράμματη γραφή την είδηση και αποδίδοντας έτσι ευθύνες στο σύλλογο, στην προσπάθεια να χειραγωγηθεί η κοινή γνώμη. Ο Νικόλαος Φαρδής,[198] αρχισυντάκτης της εφημερίδας εκείνη την εποχή, θα είναι ο κύριος υπεύθυνος για την αντισημιτική εκστρατεία που εξαπέλυσε η εφημερίδα, αλλά και για την υποκίνηση των επεισοδίων στο Κάμπελ.

Παράλληλα η Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις κυκλοφόρησε μια εμπρηστική προκήρυξη που όξυνε ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Συγκεκριμένα η αντιεβραϊκή προκήρυξη έλεγε τα εξής:

> «*Οι άνθρωποι αυτοί, οι οποίοι προθυμοποιούνται να μετέχουν εις τας εθνικάς μας εορτάς δεν αφήνουν καμμίαν ευκαιρίαν χωρίς να δυσφημίσουν τα ιδεώδη μας, χωρίς να προσπαθήσουν να μας εξαφανίσουν από προσώπου γης. Οι Εβραίοι είναι εκείνοι που ανήγαγον τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως […] Ελληνικέ λαέ! Ύψιστη υποχρέωσίς σου είνε να αρχίσης ένα άγριον μποϋκοτάρισμα εναντίον των Εβραίων…*».[199]

Ακολούθησε μια σειρά επιθέσεων εναντίον των Εβραίων με λεηλασίες, εμπρησμούς, βιαιοπραγίες και προπηλακισμούς. Στις 24 του ίδιου μήνα η

---

[196] Μαρία Καβάλα, ό.π., στο The evolution, σ.11

[197] *Μακεδονία,* 20/6/1931, αρ. φ. 6800, σ. 1

[198] Αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Μακεδονία* που θεωρήθηκε ένας εκ των υπευθύνων του εμπρησμού στο Κάμπελ και παραπέμθηκε σε δίκη μαζί με μέλη της ΕΕΕ, https://alterthess.gr/afieroma-2012-ellines-exontosate-evraioys-to-pogkrom-toy-kampel-1931, (ανάκτηση-:2 Μαΐου 2021)

[199] Μίνωας-Αθανάσιος Καρυωτάκης, «Η απεικόνιση των Εβραίων στην εφημερίδα *Μακεδονία* την περίοδο 1945-1948[Μέρος Γ]», https://www.fractalart.gr/i-apeikonisi-twn-evraiwn-stin-efimerida-makedonia-tin-periodo-1945-1948-meros-c/, (ανάκτηση-:27 Ιανουαρίου 2020)

εφημερίδα Μακεδονία δημοσίευσε πάλι άρθρα εναντίον του συλλόγου *Μακαμπή*.[200] Το ίδιο βράδυ μια ομάδα εθνικιστών κραδαίνοντας μπαλτάδες επιτέθηκαν στις εγκαταστάσεις του συλλόγου, στην οδό Καραϊσκάκη, κατέστρεψαν, προπηλάκισαν και τραυμάτισαν παρευρισκόμενους. Η αστυνομία έφτασε πολύ αργότερα, ενώ οι ταραξίες απομακρύνθηκαν χωρίς συνέπειες γι αυτούς. Την επόμενη μέρα οι Εβραίοι της πόλης, που είχαν ενημερωθεί για το συμβάν, άνοιξαν αργότερα τα καταστήματα τους, ως ένδειξη διαμαρτυρίας.[201]

Όμως το εθνικιστικό παραλήρημα συνεχίστηκε και την επόμενη μέρα από την εφημερίδα, παρά τα επεισόδια και κυκλοφόρησε το φύλλο της με τον τίτλο: «*Όταν η ενοχή των Μακαμπή είναι κατάδηλος*». Στο άρθρο της δικαιολογούσε την πρόκληση βίας με φράσεις όπως: «*Αλλά και η οργή είνε αίσθημα ανθρώπινον*» και συνεπικουρούσε τις ομάδες των εθνικιστών χαρακτηρίζοντας τους «*θαυμάσιες Εθνικαί Οργανώσεις*», ενώ καταδίκαζε με απόλυτο τρόπο τη συμμετοχή της Μακαμπή στο Συνέδριο στη Σόφια και της απέδιδε ανθελληνικές κινήσεις.[202] Η παραπληροφόρηση του κοινού συνεχίστηκε με ευθύνη της εφημερίδας, η οποία αναφερόταν στο γεγονός της βίαιης επίθεσης στη Μακαμπή στην έκτη σελίδα του ίδιου φύλλου και με μεγάλα γράμματα θεωρούσε υπευθύνους όχι τους ταραξίες, αλλά την «προκλητική» στάση των Εβραίων που εξώθησε σε ακρότητες.[203]

Τα επεισόδια της 24ης Ιουνίου προβλημάτισαν την πολιτική ηγεσία και ο ίδιος ο Βενιζέλος διέταξε την άσκηση δίωξης και εναντίον των υπαιτίων της επίθεσης, αλλά και της εφημερίδας, αφού η ευθύνη της θεωρούνταν αδιαμφισβήτητη. Μάλιστα στη συνεδρίαση της Βουλής στις 25 του μηνός αποκατέστησε την τιμή του συλλόγου Μακαμπή και διαβεβαίωσε τη νομιμοφροσύνη του εβραϊκού πληθυσμού. Τη στάση του ακολούθησαν και οι άλλοι πολιτικοί αρχηγοί.[204] Το αντιεβραϊκό κλίμα όμως είχε εδραιωθεί, ενώ ο Τύπος συνέχιζε να επιρρίπτει τις ευθύνες για τα επεισόδια στην εβραϊκή κοινότητα.[205] Στο παιχνίδι του αντιεβραϊσμού εντάχθηκαν και Αθηναϊκές εφημερίδες όπως η *Πρωία* και το *Ελεύθερον Βήμα*.[206] Επιδόθηκαν ταυτόχρονα και σε μια αντικομμουνιστική

---

[200] Pierron, ό.π., σ.218
[201] Στο ίδιο
[202] *Μακεδονία*, 25/6/2020, αρ. φ. 6805, σ. 1. Βλ. Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, έγγραφο 57, σ.189-206
[203] *Μακεδονία*, 25/6/1931, σ. 6
[204] Pierron, ό.π., σ.219
[205] Τρεμόπουλος, ό.π., σ. 166
[206] *Πρωία,* 29/6/1931, αρ. φ. 1982, σ. 6 και *Ελεύθερον Βήμα*, 29.6.1931

προπαγάνδα και συνέδεσαν τον ενεργό ρόλο των Εβραίων στο συνδικαλισμό με τον κομμουνιστικό κίνδυνο.[207]

Αποκορύφωμα όλης αυτής της έντεχνης έντασης ήταν ο εμπρησμός του συνοικισμού Κάμπελ. Ο συνοικισμός του Κάμπελ αριθμούσε 220 οικογένειες που ήταν φτωχικές και έμεναν σε παραπήγματα, σχετικά απομακρυσμένοι από τους άλλους συνοικισμούς. Είχε δημιουργηθεί το 1928 σε ένα πρώην στρατόπεδο της Αντάντ, το οποίο είχε περάσει στα χέρια του επιχειρηματία Cambell και οι Ισραηλίτες το είχαν αγοράσει απ΄αυτόν.[208] Το βράδυ της 29ης Ιουνίου οι κάτοικοι στο συνοικισμό κλείστηκαν στα σπίτια τους από το φόβο επίθεσης από εξτρεμιστές, φήμη που είχε διαδοθεί νωρίτερα. Στις 9.30 το βράδυ ομάδα ατόμων χτύπησε στο καφενείο του Ισαάκ και απείλησε τους θαμώνες, χαρακτηρίζοντας τους «*ανθέλληνες Εβραίους*».[209] Η αστυνομία όμως κατάφερε να σταματήσει τα επεισόδια και να διαλύσει την ομάδα.[210] Λίγο αργότερα όμως τραυματίστηκε ο στρατιώτης αεροπορίας Γαβριήλ Κωστομοίρης και τα επεισόδια ξανάρχισαν με περισσότερη ένταση.[211] Οι εφημερίδες *Μακεδονία* και *Ακρόπολις* κατηγόρησαν τους Εβραίους ως υπαίτιους για τον τραυματισμό του στρατιώτη.[212] Το ρεπορτάζ της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελληνική*, διαφωνούσε με τα στοιχεία που είχε δώσει στη δημοσιότητα η αστυνομία,[213] και ανέφερε ότι μετά τον τραυματισμό του στρατιώτη Κωστομοίρη, πολίτες «*εξέγειραν ολόκληρον την φρουράν της Διοικήσεως Αεροπορίας η οποία ενωθείσα μετά των πολιτών ενήργησε νέαν επίθεσιν κατά του συνοικισμού. Ερρίφθησαν χιλιάδες πυροβολισμοί κατά των παραπηγμάτων των Ισραηλιτών, αναγκασθέντων των κατοίκων να αντιπυροβολήσουν».*[214]

Οι κάτοικοι του οικισμού τρομοκρατημένοι κλείστηκαν στα σπίτια τους και οχυρώθηκαν, τοποθετώντας έπιπλα πίσω από πόρτες και παράθυρα.[215] Αλλά οι επιτιθέμενες ομάδες όρμησαν μέσα στα σπίτια και εκτυλίχθηκαν σκηνές βίας (πλιάτσικο, τραυματισμοί, βιασμοί).[216] Στην αθηναϊκή εφημερίδα *Πάλη των*

---

[207] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.168
[208] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.175
[209] Pierron, ό.π., σ.221
[210] *Μακεδονία*, 30/6/1931, αρ. φ. 6810, σ.6
[211] *Η Ελληνική*, 1/7/1931, αρ. φ. 21774, σ.6
[212] *Μακεδονία*, 30/6/1931 και *Ακρόπολις,* 1/7/1930, αρ. φ. 869, σ.1
[213] *Η Ελληνική,* 1/7/1931, σ.6
[214] *Η Ελληνική*, 2/7/1931, αρ. φ. 21775, σ.1
[215] *Η Ελληνική*, 2/7/1931, σ.1
[216] *Η Ελληνική,* 2/7/1931, σ.1-2

Τάξεων στο φύλλο της 10ης Ιουλίου του 1931 υπήρξαν περιγραφές των παθόντων για τα γεγονότα: «*Όρμησαν στα σπίτια μας, εμείς αμυνθήκαμε από μέσα, αλλά αργότερα όταν μας βάλαν τη φωτιά το τι έγινε ήταν απερίγραπτο. Ώρμησαν μέσα στα σπίτια μας, που εμείς αδειάζαμε για να γλιτώσουμε τα πράγματα μας, τα οποία όμως γλιτώναμε από τη φωτιά και έξω μας τα κλέβαν».*[217] *Μια μητέρα περιέγραφε:*

> *« - Έχασα το κοριτσάκι μου πάνω στη φασαρία, το σπίτι μας καιγόταν κι εγώ δεν κύτταζα να γλυτώσω τίποτα. Αλλά προσπαθούσα να βρω το κορίτσι μου. Φώναζα* διαρκώς κι αυτοί (οι εθνικιστές) *με χτυπούσαν στο σώμα, στο κεφάλι με ξύλα, λέγοντας με «σκάσε». Ωστόσο κατόρθωσα να μπω στο σπίτι κι άκουσα τις φωνές της Σαμίνας από μέσα από το μπαούλο. Έσπασα την κλειδαριά και έβγαλα το κορίτσι μου, αλλά δε γλύτωσα τίποτα άλλο. Πρέπει να ξέρετε και τούτο, ότι στις φωνές μου τρέξανε 4-5 άνδρες δικοί μας για να με βοηθήσουν, αλλά μόλις έφτασαν στην πόρτα μου, τους έπιασε η αστυνομία».*[218]

Αποδεικνύεται ότι η κατάσταση ήταν οριακή. Σε μικρό χρονικό διάστημα 2.000 περίπου άνθρωποι κάτω από τις διαταγές της ΕΕΕ, έφτασαν στο Κάμπελ και ενώθηκαν με τους υπόλοιπους ταραξίες.[219] Αρκετοί ήταν ένοπλοι και είχαν θέσει ως στόχο να κάψουν τον οικισμό. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις* μετέφεραν «*βυτία μελάσσης*» και περιέχυσαν τα παραπήγματα.[220] Ο πρώτος νεκρός της επίθεσης, ένας χριστιανός φούρναρης του συνοικισμού, έπεσε νεκρός από σφαίρα στο στομάχι, στην προσπάθεια του να προστατεύσει τους Εβραίους συμπολίτες του και αρνούμενος να κρύψει τη βενζίνη των εθνικιστών.[221]

Σύμφωνα με τις εφημερίδες *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης ο εμπρησμός ήταν προμελετημένος,[222] ενώ η αθηναϊκή *Η Ελληνική* έγραψε ότι ακούγονταν σφυρίγματα και μετά εντολές για να βάλουν φωτιά στα σπίτια.[223] Μέσα σε μια ώρα κάηκαν 11 κτίρια, 6 μεγάλοι θάλαμοι τολ, άλλα κτίρια που στέγαζαν 54 οικογένειες, το σχολείο, το φαρμακείο του Ισαάκ Τίβολι, η συναγωγή και οι κατοικίες του ραβίνου Α. Περές, του γιατρού Μιχαήλ Πέσσαχ και του διαχειριστή

---

[217] *Πάλη των Τάξεων*, 10/7/1931, αρ. φ. 23, σ.1
[218] *Πάλη των Τάξεων*, 10/7/1931, σ.1
[219] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.178
[220] *Ακρόπολις*, 1/7/1931, σ.8
[221] *Ριζοσπάστης*, 2/7/1931
[222] *Νέα Αλήθεια*, 30/6/1931, σ.4
[223] *Η Ελληνική*, 2/7/1931, σ.1

του οικισμού Λιάου Λευή.[224] Οι εθνικιστές είχαν στήσει οδοφράγματα κοντά στο κέντρο Φλόκα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να περάσουν οι πυροσβεστικές αντλίες.[225]

Την 1η Ιουλίου ο *Ριζοσπάστης* στο πρωτοσέλιδο κατηγόρησε τις «αστικές εφημερίδες» Αθηνών και Θεσσαλονίκης μεταξύ άλλων *Πατρίς, Ελεύθερον Βήμα, Ακρόπολις, Πρώτη, Ελεύθερος Άνθρωπος*, ότι με τα δημοσιεύματα τους υποδαύλιζαν την κατάσταση και επέρριπταν ευθύνες στην εβραϊκή κοινότητα και όχι στις εθνικιστικές οργανώσεις για τις δολοφονικές επιθέσεις.[226] Η *Μακεδονία* επίσης πρόβαλλε τον ισχυρισμό ότι στα επεισόδια είχαν εμπλοκή οι κομμουνιστές, αν και είχε πλήρη γνώση των γεγονότων στο Κάμπελ.[227]

Η επίθεση στο Κάμπελ, σε ένα πολύ φτωχό συνοικισμό, με ανθρώπους του μεροκάματου, απέδειξε ότι οι ομάδες των εθνικιστών είχαν στραφεί εναντίον φτωχών ανθρώπων που προσπαθούσαν να επιβιώσουν σε ένα δύσκολο οικονομικό περιβάλλον και σίγουρα δεν είχαν ευθύνη για την κατάσταση στη χώρα. Πολλοί Εβραίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν εντελώς τη χώρα και να πάρουν το δρόμο της ξενιτιάς προς Αθήνα και Ευρώπη, αφού πλέον η πόλη τους ήταν αφιλόξενη για αυτούς.[228]

Το αντισημιτικό μένος συνεχίστηκε, παρά τις αντιδράσεις και της αντιπολίτευσης, ενώ το 1932 η χώρα μπήκε σε νέες περιπέτειες και κήρυξε πτώχευση, αφού το κατά κεφαλήν εξωτερικό χρέος έφτασε τα 100 δολάρια. Ξέσπασαν απεργίες, υπήρξε έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια, ενώ αυξανόταν η αστυνομική καταστολή και οι διώξεις των αριστερών στοιχείων. Η άνοδος της αριστεράς στο 11% των ψήφων θα ανησυχήσει το καθεστώς και τη μεσαία τάξη και σταδιακά θα περιοριστούν οι ατομικές ελευθερίες στη χώρα και θα ακολουθηθούν φασίζουσες τακτικές, που σταδιακά θα έχουν επιπτώσεις και στη ζωή της κοινότητας. Οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων οδηγήθηκαν σε ρήξη, ενώ ο εθνικισμός δυνάμωνε και οι ακραίες φωνές επικρατούσαν στην πόλη. Αν και το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανών δεν αναμείχθηκε στα επεισόδια εναντίον των Εβραίων, όμως δεν αντιδρούσε αλλά

---

[224] *Μακεδονικά Νέα*, 30/6/1931, *Μακεδονία,* 1/7/1931, *Η Ελληνική*, 2/7/1931, σ.1
[225] Τρεμόπουλος, ό.π., σ. 180
[226] *Ριζοσπάστης*, 1/7/1931, αρ. φ. 6940, σ. 1
[227] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.185 και σ.196. Βλ. επίσης *Μακεδονία,* 30/6/1931, σ.6
[228] Ιωάννης Σκούρτης, Μετανάστευση των Εβραίων στη Γαλλία, *Θεσσαλονίκη,*τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1992, σ.243. Βλ. Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφο 58, σ.206 και έγγραφο 59, σ.209, σχετικά με τα γεγονότα και τις αντιδράσεις της κοινότητας για τα μέτρα που λήφθησαν

παρακολουθούσε αμήχανα την περιθωριοποίηση των συμπολιτών τους που ευημερούσαν στη Θεσσαλονίκη αιώνες.

Η αντιπολίτευση με τον Παναγιώτη Τσαλδάρη έθεσε το πρόβλημα των διώξεων της κοινότητας στη Βουλή[229] και ζήτησε να παρθούν μέτρα, έτσι ο Βενιζέλος παρότι δεν κατήγγειλε σαφώς τη στάση των εθνικιστών απείλησε ότι θα χρησιμοποιηθούν όπλα για την αποκατάσταση της τάξης,[230] και ζήτησε από το Γενικό Διοικητή στη Θεσσαλονίκη να λάβει μέτρα.[231] Επισήμως όλα τα πολιτικά κόμματα και η κυβέρνηση καταδίκασαν τα γεγονότα,[232] το ανησυχητικό όμως ήταν ότι μετά το πογκρόμ τα γραφεία των εθνικιστικών οργανώσεων της πόλης κατακλύστηκαν από συγχαρητήρια τηλεγραφήματα πολιτών και οργανώσεων της Βόρειας Ελλάδας.[233]

---

[229] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων* της Βουλής, 1932, Συνεδρίασις ΡΗ', Τρίτης 30 Ιουνίου 1931, σ.1963
[230] *Ακρόπολις,* 1/7/1931
[231] *Πρακτικά της Βουλής*, 1932, ό.π., Συνεδρίασις ΡΗ΄, Τρίτης 30 Ιουνίου 1931, σ.1964
[232] *Μακεδονικά Νέα,* 1/7/1931
[233] Τρεμόπουλος, ό.π., σ.210

4ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ζωή της κοινότητας μετά τα γεγονότα στο Κάμπελ και η γερμανική κατοχή

4. α. Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μέσα στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας.

Είναι ενδιαφέρον να αναφερθούμε στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε ένα μεγάλο μέρος της κοινότητας στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η οποία διαβιούσε σε πολύ δύσκολες συνθήκες, αλλά και τις ανισότητες μέσα στους κόλπους της ίδιας της κοινότητας. Σε άρθρο του *Ριζοσπάστη* στις 21/10/1933 με τίτλο «*Το μαρτύριο μιας μειονότητας-Η άθλια ζωή των Εβραίων εργαζομένων της Θεσσαλονίκης»* αρχικά καταγγέλλονταν ότι γίνονταν προσπάθειες να αλλάξει το εκλογικό σύστημα της κοινότητας, ώστε να αποκλείονται οι πιο φτωχοί Εβραίοι από την εκλογή εκπροσώπων της και να προωθούνται οι πιο πλούσιοι και σιωνιστές στη διαχείριση των κοινοτικών ζητημάτων. Επίσης στο άρθρο κατηγορούνταν οι ιθύνοντες της κοινότητας για κακοδιαχείριση των εσόδων και για περικοπές επιχορηγήσεων προς σωματεία που ενίσχυαν τους πιο αδύναμους Εβραίους. Παρουσιάζονταν ακόμη οι άθλιες συνθήκες των φτωχών ισραηλιτών της πόλης που δεν είχαν πρόσβαση σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ενώ ο Δήμος δε διέθετε κανένα ιατρείο στις περιοχές τους. Για να εξεταστούν από γιατρό της κοινότητας ή να νοσηλευτούν στο Νοσοκομείο Χιρς έπρεπε να καταβάλουν ετήσια συνδρομή, ενώ το νοσοκομείο διέθετε περιορισμένες κλίνες. Επίσης γινόταν αναφορά στους φτωχούς συνοικισμούς των Εβραίων όπως τον 151, Χιρς, Ρεζή Βαρδάρ, και Τενεκέ Μαχαλά όπου διαβιούσαν σε παράγκες, υπόγεια και τενεκεδοκαλύβες.

Ειδικότερα στην περιοχή του Τενεκέ Μαχαλά ζούσαν περίπου 400 οικογένειες χωρίς φωτισμό, υπονόμους και νερό, χωρίς καμία πρόνοια. Η εκπαίδευση τους ήταν υποβαθμισμένη και αναγκάζονταν να πληρώνουν δίδακτρα εκτός από το ποσό της εγγραφής στα σχολεία της ισραηλιτικής κοινότητας, ενώ δε διδάσκονταν τη μητρική τους γλώσσα καθ' υπαγόρευση του ελληνικού κράτους στα ελληνικά σχολεία. Στα κρατικά σχολεία που δεν υπήρχαν σε όλες τις περιοχές τους, υποβάλλονταν σε εξευτελισμό, αφού αναγκάζονταν, σύμφωνα πάντα με το ίδιο δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη,* να τραγουδούν εθνικιστικά ελληνικά τραγούδια. Οι περισσότεροι γονείς αντιδρούσαν στην εκπαίδευση των παιδιών τους σε κρατικά σχολεία, ενώ τα σχολεία της μειονότητας στεγάζονταν σε παράγκες υπό

άθλιες συνθήκες. Όσοι γονείς κατάφερναν να πληρώσουν τα χρήματα της εγγραφής αδυνατούσαν μετά να εφοδιάσουν τα παιδιά τους με γραφική ύλη και έτσι πολλά πήγαιναν σχολείο χωρίς τετράδιο και μολύβι και συνήθως νηστικά και ξυπόλητα. Επίσης υπήρχαν καταγγελίες ότι οι Εβραίοι πολίτες στο στρατό υφίσταντο διακρίσεις, ενώ εξαναγκάζονταν να πηγαίνουν την Κυριακή στην εκκλησία για να αποφύγουν αγγαρείες. Δεν επιτρεπόταν να ομιλούν τη μητρική τους γλώσσα και έρχονταν αντιμέτωποι με αντισημιτικές θεωρίες. Παρότι επίσης θεωρούνταν Έλληνες πολίτες με ίσα δικαιώματα αποκλείονταν από δημοτικές και δημόσιες θέσεις.[234]

Σε προφορικές μαρτυρίες Ελλήνων χριστιανών της Θεσσαλονίκης που ελήφθησαν την περίοδο από το 2008 έως και το 2016 και έζησαν στα χρόνια πριν τον πόλεμο και τη γενοκτονία καταγράφονται χαρακτηριστικά στοιχεία που μας περιγράφουν ανάγλυφα τις συνθήκες διαβίωσης των φτωχών Εβραίων. Όπως μαρτυρεί η Ελένη Κηπουρού Ζηνώζη, ο συνοικισμός 151 ήταν μια πολύ φτωχική συνοικία, όπου διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες πριν τον πόλεμο. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Ο 151 ήταν ο συνοικισμός των πτωχών Εβραίων… Αυτές του 151…ήταν φτώχεια, πολύ φτώχεια, Ε, όλες αυτές δούλευαν σε σπίτια, ζητιάνευαν… Είχαν παράγκες με λαμαρίνες… και είδα την περιοχή, καλύβες με λαμαρίνες, δραματική* ».[235] Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Γούναρη, που είχε επαφές με εβραίους λόγω της επαγγελματικής δραστηριότητας του πατέρα του πριν τον πόλεμο, πολλοί ήταν χαμάληδες στην αγορά και γυρνούσαν «*ρακένδυτοι, πεινασμένοι και ταλαιπωρημένοι*…». Ο ίδιος αναρωτιόταν, γιατί η κοινότητα που ήταν πλούσια δε βοηθούσε τους ανθρώπους αυτούς να βελτιώσουν τη ζωή τους και καταλήγει στη διαπίστωση πως υπήρχαν μεγάλες διακρίσεις μέσα στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας.[236] Ο Κωνσταντίνος Μποζίνης που επισκεπτόταν μικρός συχνά τη περιοχή του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού θυμάται τα χαμηλά «φτωχικά σπιτάκια» των Ισραηλιτών που έμοιαζαν με πρόχειρες κατοικίες και ανήκαν σε μη προνομιούχους Εβραίους.[237]

---

[234] *Ριζοσπάστης*, 21/10/33, αρ. φ. 763, σ.2

[235] Προφορική μαρτυρία, Κ. Ελένης Κηπουρού – Ζηνώζη, 18/11/2014,

https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610280

[236] Προφορική μαρτυρία, Κωνσταντίνος Γούναρης, 16/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn607959

[237] Προφορική μαρτυρία, Κωνσταντίνος Μποζίνης, 28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn608006

Σύμφωνα με τη Ρίκα Μπενβενίστε, καθηγήτρια Ιστορίας της Μεσαιωνικής Ευρώπης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, οι Εβραίοι της πόλης ήταν ταξικά διαιρεμένοι και αποτελούνταν από πλούσιους εμπόρους και επιχειρηματίες αλλά και χιλιάδες προλετάριους οι οποίοι στήριξαν το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης.[238] Στο βιβλίο της *Λούνα,* η ίδια αναδεικνύει μια διαφορετική διάσταση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και ανατρέπει τα στερεότυπα που ήθελαν τους Εβραίους πλούσιους με τις εξοχικές τους κατοικίες, αποκρύπτοντας την άθλια καθημερινότητα της πλειοψηφίας της εβραϊκής κοινότητας.[239] Ένας σπουδαίος δημοσιογράφος, ο Χρήστος Χρηστοβασίλης (εργαζόταν στην *Ακρόπολη*, αλλά το οδοιπορικό του ουδέποτε δημοσιεύτηκε) επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη το 1894 και έγραψε για τη φτώχεια των Εβραίων λιμενεργατών και την αθλιότητα των σπιτιών των εβραϊκών συνοικιών.[240] Έτσι αποδομήθηκε το στερεότυπο του πλούσιου, φιλάργυρου και εκμεταλλευτή Εβραίου: «*Εν Θεσσαλονίκη υπάρχουν Εβραίοι από πλουσίου πρώτης τάξεως και βιομηχάνου πρώτης τάξεως μέχρι του τελευταίου εργάτου, όστις αποθνήσκει από την πείνα*.».[241]

Αρκετοί Εβραίοι του μεσοπολέμου της Θεσσαλονίκης ήταν τενεκετζήδες, ράφτες, υδραυλικοί, υπάλληλοι, μανάβηδες, μικροπωλητές, καραγωγείς. Οι περισσότεροι μεροκαματιάρηδες (περί τους 40.000), ανήκαν στην εργατική τάξη και μάλιστα στα μέσα της δεκαετίας του ΄30 έτρωγαν συχνά στα συσσίτια. Περίπου 9.000 από αυτούς δούλευαν γύρω από το λιμάνι, ψαράδες, λιμενεργάτες, χαμάληδες και οι καλύβες τους βρίσκονταν στο συνοικισμό Ρεζή Βαρδάρ, στις δυτικές παρυφές της πόλης.[242] Η Θεσσαλονίκη την εποχή εκείνη ήταν μια πόλη παραδομένη στην φυματίωση, τον τύφο και την «αθρεψία», δηλαδή την πείνα.[243]

Επομένως όπως προκύπτει από την παραπάνω μελέτη η εβραϊκή κοινότητα απαρτιζόταν από την ανώτερη τάξη που είχε μεγάλη οικονομική επιφάνεια, τη

---

[238] Ρίκα Μπενβενίστε, «Το ολοκαύτωμα της Θεσσαλονίκης», *Ο αναγνώστης*, 6/02/2021, https://www.oanagnostis.gr/rika-benveniste-to-olokaftoma-tis-thessalonikis, (ανάκτηση-:6 Φεβρουαρίου 2021)

[239] Ρίκα Μπενβενίστε, *Λούνα*, εκδ. Πόλις, 2017, σ.222

[240]Τάκης Καμπύλης, «Ο πλούσιος Εβραίος και ο Μπούμε», *Καθημερινή,* 7/12/2008, https://www.kathimerini.gr/opinion/712148/o-ploysios-evraios-kai-o-mployme, (ανάκτηση-:6 Φεβρουαρίου 2020)

[241] Νίκος Σαραντάκος, «Εβραίικη φτώχεια (του Χρήστου Χρηστοβασίλη)», 29/04/2018, https://sarantakos.wordpress.com/2018/04/29/salonikijews, (ανάκτηση-:6 Μαΐου 2021)

[242] Μανώλης Πιμπλής, «Απανωτά εγκλήματα, αδικαίωτες ζωές», *Τα Νέα*, 22/02/2018, https://www.tanea.gr/2018/02/22/lifearts/by-the-book/apanwta-egklimata-adikaiwtes-zwes, (ανάκτηση-: 6 Φεβρουαρίου 2020)

[243] Στο ίδιο

μεσαία τάξη των μικροεμπόρων και καταστηματαρχών της αγοράς της Θεσσαλονίκης, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της καταλάμβανε η εργατική τάξη των ανθρώπων του καθημερινού μόχθου που βίωναν συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

4. β. Η δικτατορία του Μεταξά

Την εποχή του Μεσοπολέμου διατηρήθηκε οξύς ανταγωνισμός με τους Εβραίους και έχουμε αρκετές αντισημιτικές δράσεις, οι οποίες συνδέθηκαν και με τις πολιτικές διεργασίες της εποχής. Στη Θεσσαλονίκη συστήθηκαν οι πρώτες ομάδες με οπαδούς του Χίτλερ που ακολούθησαν αντιεβραϊκή ρητορική, ακολουθώντας τους φασιστικούς σχηματισμούς της Ευρώπης στο πλαίσιο μιας κοινής αντισημιτικής πολιτικής. Το γαλλόφωνο περιοδικό *Univers Israelite* κατέγραφε ότι το 1934 οι φασιστικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη υποδέχτηκαν αντιπροσωπεία της Φασιστικής Σιδηράς Φρουράς της Ρουμανίας και στη συνάντηση που ακολούθησε διατυπώθηκαν προτάσεις για την ανάγκη ευθυγράμμισης των αντισημιτικών οργανώσεων σε δράσεις κατά του εβραϊσμού και του Ισλάμ.[244] Χαρακτηριστικό παράδειγμα του κλίματος της εποχής ήταν οι απειλητικές επιστολές με τον αγκυλωτό σταυρό που έλαβαν Εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της συνάντησης: «*Εγκαταλείψτε την Ελλάδα! Αν δε φύγετε θα σας σκοτώσουμε!*».[245]

Στις δημοτικές εκλογές του 1934 η βενιζελική παράταξη συμμάχησε με την ΕΕΕ και η προεκλογική εκστρατεία συνοδεύτηκε από μεγάλη ένταση και ένα μεγάλο κατηγορώ εναντίον της κοινότητας, η οποία κατηγορούνταν ως υπεύθυνη για τα δεινά της Ελλάδας. Η εκλογή στη δημαρχία του Νικόλαου Μάνου της συντηρητικής παράταξης με την ψήφο κυρίως των Εβραίων πυροδότησε μια σειρά επιθέσεων της εφημερίδας *Μακεδονία,* που ήταν τόσο έντονες, ώστε προκάλεσαν την παρέμβαση του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας Φίλιππου Δραγούμη.[246] Αν και η κυβέρνηση Τσαλδάρη προσπάθησε να γεφυρώσει το χάσμα με την κοινότητα και άπλωσε χέρι βοηθείας προς αυτήν, η επιφυλακτικότητα προς το εβραϊκό στοιχείο αυξανόταν συνεπικουρούμενη και από τα γενικότερα διεθνή αντισημιτικά αισθήματα και την άνοδο του εθνικισμού.

---

[244] Pierron, ό.π., σ.246
[245] Στο ίδιο
[246] Pierron, ό.π., σ.247

Η οριστική απομάκρυνση του Βενιζέλου από την πολιτική σκηνή προσέφερε προσωρινή ανακούφιση, αφού οι οπαδοί του που ομοίαζαν περισσότερο με εθνικιστές και όχι με φιλελεύθερους, μετά από το αποτυχημένο πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου 1935, είχαν σχέδια για τη Μακεδονία και τη Θράκη και σύμφωνα με τον Frederic Petilon: «*Οι Ελληνοεβραίοι διέφυγαν έναν μεγάλο κίνδυνο. Αν η επανάσταση του Βενιζέλου πετύχαινε, θα ξεσπούσε ένα πραγματικό πογκρόμ στην Ελλάδα και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, όπου όλοι οι Εβραίοι είναι αντιβενιζελικοί*…».[247] Η αποκατάσταση της μοναρχίας το 1935 αποτελούσε καλό οιωνό για τους Εβραίους της Ελλάδας, αν και πλέον ο βασιλιάς θα έπαιζε διακοσμητικό ρόλο σύμφωνα με το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας. Όμως η δημοκρατία στην Ελλάδα ψυχορραγούσε και σύντομα θα επικρατούσε η δικτατορία του Μεταξά με τη σύμφωνη γνώμη του παλατιού και ενός μέρους του πολιτικού κόσμου. Η Θεσσαλονίκη βρισκόταν στη δίνη ενός ταξικού αγώνα, τα θεμέλια του οποίου είχε θέσει η Φεντερασιόν και στην πόλη είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό εργατικό κίνημα. Η κρατική εξουσία που εκπροσωπήθηκε και με τον Βενιζέλο θεώρησε ότι απειλούνταν από τη δυναμική της εργατικής τάξης και έγινε θεματοφύλακας του «*κρατούντος κοινωνικού συστήματος*».[248] Η αντιπαράθεση οδήγησε την πόλη σε παρακμή, ενώ η αδυναμία του κοινοβουλευτισμού να δώσει λύσεις στα προβλήματα που προέκυπταν ευνοούσε τη δημιουργία εσωτερικών εχθρών και αυταρχικών τάσεων με αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά το 1936. Η δικτατορία αποτελούσε την απόληξη μιας μακροχρόνιας «*κόπωσης του κοινοβουλευτισμού*»[249] και το όχημα για την υλοποίηση της αντικομμουνιστικής πολιτικής.

Το φασιστικό κόμμα του Μεταξά με σαφείς επιρροές από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά κόμματα προκάλεσε ανησυχία στην εβραϊκή κοινότητα. Ο Μουσολίνι ήδη στην Ιταλία είχε προχωρήσει σε αυστηρούς κοινωνικούς και οικονομικούς περιορισμούς στις Ισραηλιτικές κοινότητες και απαγόρευε τους μεικτούς γάμους, μεταξύ Εβραίων και Αρείων, ενώ στη Γερμανία είχαν εφαρμοστεί οι φυλετικοί νόμοι εναντίον των Εβραίων από το Νοέμβριο του 1935.[250] Όμως ο Μεταξάς δεν ακολούθησε αυτή την αντισημιτική πολιτική και δεν ψήφισε κάποιον φυλετικό

---

[247] Στο ίδιο
[248] Mazower, ό.π., σ.440
[249] Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σ.645
[250] Saul Friedlander*, Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ.176-177. Βλ. επίσης Lindemann, ό.π., σ.372-375, 416-419

νόμο, όπως όλοι περίμεναν.[251] Έτσι οι Εβραίοι της Ελλάδας αντιμετωπίζονταν ισότιμα και απολάμβαναν την ασφάλεια που τους εξασφάλιζε το σύνταγμα της χώρας μας. Μάλιστα ένα μήνα μετά το πραξικόπημα επισκέφτηκε ο ίδιος την πόλη της Θεσσαλονίκης και καθησύχασε την κοινότητα με δηλώσεις συμπάθειας.[252] Εκεί αναφέρθηκε στην ανάγκη σεβασμού των δικαιωμάτων των μη Ελλήνων χριστιανών. Και μάλιστα υποστήριξε ότι κάποια προνόμια των χριστιανών της πόλης εξασφαλίζουν την ασφάλεια των Εβραίων.[253]

Σύμφωνα με τον Pierron η εβραϊκή κοινότητα παρακολουθώντας τις εξελίξεις σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις πιέσεις που δέχονταν οι εβραϊκοί πληθυσμοί εκεί, δε δίσταζαν να εγκωμιάζουν τη στάση της δικτατορίας του Μεταξά και να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους, αφού η θέση τους εκείνη την εποχή είχε βελτιωθεί.

Ενδιαφέρουσα είναι η τοποθέτηση αρθρογράφου στην ισραηλίτικη εφημερίδα *Paix de Droit* τον Απρίλιο του 1937 με τίτλο "*Grece-Des actes reconfotrants*", όπου εκφραζόταν η ικανοποίηση του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης για την κυβερνητική πολιτική εναντίον του αντισημιτισμού και τη διάλυση της ΕΕΕ αμέσως μετά το πραξικόπημα.[254] Στην ίδια εφημερίδα τον επόμενο μήνα φιλοξενούνταν δήλωση του Έλληνα Υπουργού Προπαγάνδας Νικολούδη, του οποίου οι δηλώσεις διαφοροποιούνταν από την αντισημιτική πολιτική του αντίστοιχου γερμανού υπουργού. Συγκεκριμένα στην ανταπόκριση από Ελλάδα με τίτλο "*Temoignage reconfortant*" μεταφέρεται δήλωση του Έλληνα υπουργού για το μέλλον της κοινότητας:

> *«Ο εβραϊκός κόσμος μπορεί να είναι ήσυχος για την τύχη των Ισραηλιτών συμπολιτών μας. Δεν έχουμε καμία φυλετική ή εθνική προκατάληψη. Γνωρίζουμε τους Εβραίους και θαυμάζουμε τα προτερήματα τους, και τους θεωρούμε φιλειρηνικό στοιχείο, νομοταγές, το οποίο υπακούει στους νόμους και είναι αφοσιωμένο στις χώρες όπου ζει. Οι Εβραίοι της Ελλάδας διαθέτουν στο έπακρο όλα αυτά τα στοιχεία. Είμαστε* ικανοποιημένοι από *τον τρόπο με τον οποίο*

[251] Pierron, ό.π., σ.251
[252] Δημήτρης Ψαρράς, *Το μπεστ σελερ του μίσους. Τα πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών στην Ελλάδα, 1920- 2013*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003, σ.158
[253] Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τμ.2, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1969, σ.8-17.
[254] *Paix de Droit*, 1/4/1937, τχ. 4, σ.12, National Library of Israel, https://www.nli.org.il/en/newspapers/ped/1937/04/01/01/article/10/?e=-------en-20--1--img-txIN%7ctxTI----------1

συνεισφέρουν στην πρόοδο της Ελλάδας. Δεν κάνουμε κανένα διαχωρισμό μεταξύ αυτών και των χριστιανών. Τους μεταχειριζόμαστε με βάση την αρχή της πλήρους ισότητας με τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Όλοι έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις και απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα».[255]

Στις 28 Οκτωβρίου του 1940 η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων με τη συμμετοχή και του εβραϊκού στοιχείου στο μέτωπο. Το 25% των οπλιτών που χάθηκαν στον πόλεμο από τη Θεσσαλονίκη ήταν Εβραίοι.[256] Στις 9 Απριλίου 1941 οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εισέρχονται στην πόλη της Θεσσαλονίκης και αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για την εβραϊκή κοινότητα.

4. γ. Η γερμανική κατοχή στη Θεσσαλονίκη και τα αντισημιτικά μέτρα

Από την αρχή της γερμανικής κατοχής η εβραϊκή κοινότητα πέρασε στη δικαιοδοσία της Γκεστάπο, η οποία αρχικά προέβη σε συλλήψεις των μελών του εβραϊκού συμβουλίου και του αρχιραβίνου Σεβή Κόρετς. Στη συνέχεια τα γραφεία της κοινότητας λεηλατήθηκαν και ορίστηκε αντικαταστάτης του Κόρετς ο Σάμπυ Σαλτιέλ, που ήταν φιλικά προσκείμενος στο μεταξικό καθεστώς και τις ναζιστικές ιδέες.[257] Παράλληλα φασιστικές ομάδες δραστηριοποιήθηκαν, όπως ο Έλληνας δοσίλογος Παπαναούμ με την ομάδα του που στις 22 Απριλίου τοιχοκόλλησε σε διάφορα ζαχαροπλαστεία, καφενεία και εστιατόρια του κέντρου την επιγραφή «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι» και κυκλοφόρησε φυλλάδια με αντισημιτικό περιεχόμενο.[258] Ακολούθησαν από τις γερμανικές αρχές δημεύσεις εβραϊκών περιουσιών, διώξεις από τα καταστήματα τους κάποιες φορές και με τις υποδείξεις χριστιανών.[259] Επίσης η γερμανική υπηρεσία της Propagandastuffel, υποχρέωσε τους εβραίους ιδιοκτήτες κινηματογράφων να τους μεταβιβάσουν σε χριστιανούς από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη που βρίσκονταν υπό βουλγαρική κατοχή. Κατόπιν η ίδια υπηρεσία αφαίρεσε από τα εβραϊκά χαρτοπωλεία και

---

[255] *Paix de Droit*, 1/5/1937, τ.χ. 7, σ.. 12, National Library of Israel, https://www.nli.org.il/en/newspapers/ped/1937/05?e=-------en-20--1--img-txIN%7ctxTI----------1

[256] Βλ. Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή: Κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων*, (διδ. διατριβή), Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2009, σ.119.

[257] Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ.203 και Καβάλα, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας*, σ.61

[258] Pierron, ό.π., σ. 259

[259] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (εισ.-επιμ.), *Γιομτώβ Γιακοέλ, Απομνημονεύματα 1941-1943*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ.49-50,53

βιβλιοπωλεία το εμπόρευμα τους, το οποίο εκμεταλλεύτηκε μια Ελληνογερμανική εταιρεία χάρτου που ιδρύθηκε λίγο αργότερα.[260] Πάντως σύμφωνα με την Μαρία Καβάλα ο χριστιανικός πληθυσμός δεν αντιδρούσε στις διώξεις αυτές των Εβραίων, γιατί θεωρούσε τα περιστατικά μεμονωμένα, αλλά και γιατί ήταν «μουδιασμένος» από τη γερμανική κατοχή και τις καινούριες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί.

Στην Ελλάδα το σχέδιο της εξόντωσης άργησε να υλοποιηθεί σε σχέση με άλλες χώρες που βρίσκονταν σε γερμανική κατοχή. Σύμφωνα με τον Χάγκεν Φλάισερ «*…αρκούνταν [οι Γερμανοί] προς το παρόν να αφήσουν την ανεπιθύμητη μειονότητα να αποδεκατιστεί από την πείνα του αδυσώπητου πρώτου κατοχικού χειμώνα*».[261] Σύμφωνα με τη Μαρία Καβάλα οι μισοί άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους στο δύσκολο χειμώνα του 41-42 ήταν κυρίως φτωχοί Εβραίοι από τη συνοικία του Ρεζί Βαρδάρ.[262] Η πρώτη όμως επιθετική ενέργεια που έγινε εις βάρος τους και έπληξε το ηθικό της κοινότητας ήταν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το λεγόμενο «Μαύρο Σάββατο» στην πλατεία Ελευθερίας τον Ιούλιο του 1942. Ο Γενικός Διευθυντής Νομαρχιών Μακεδονίας Αθανάσιος Χρυσοχόου, προέβη σε διαβήματα στη γερμανική διοίκηση ότι οι Εβραίοι δεν υποχρεώνονταν σε υποχρεωτικές εργασίες και δεν κατέβαλλαν εισφορές σε είδος.[263] Έτσι δημοσιεύτηκε διαταγή στην εφημερίδα *Απογευματινή*[264] Αθηνών και *Νέα Ευρώπη*[265] Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με την οποία οι άρρενες ηλικίας από 18 έως 45 χρόνων και ικανοί για εργασία, θα έπρεπε να απογραφούν για να συμμετέχουν σε στρατιωτικά έργα. Συγκεντρώθηκαν περίπου 7.000-9.000 άτομα για να παραλάβουν τις κάρτες εργασίας τους και υποχρεώθηκαν για ώρες σε βασανιστήρια και εξευτελισμούς κάτω από τον καυτό ήλιο του Ιουλίου. Στις 11 Ιουλίου η *Απογευματινή* δημοσίευσε άρθρο αναφερόμενη στα όσα εκτυλίχθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας με τον ακόλουθο σχολιασμό:

> *«Η Θεσσαλονίκη επανηγύρισε σήμερον. Χάρις εις την ωραίαν έμπνευσιν των Αρχών Κατοχής χιλιάδες Ισραηλιτών που ησχολούντο με παρασιτικά επαγγέλματα θα εργασθούν τώρα. Θα γίνουν*

[260] Αμπατζοπούλου, ό.π., σ.98
[261] Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2012. σ.303
[262] Καβάλα, ό.π., σ.63
[263] Φλάισερ, ό.π., σ.303-304
[264] *Απογευματινή*, 9/07/1942
[265] *Νέα Ευρώπη*, 11/07/1942

παραγωγικοί[…] Οι καλούμενοι έφταναν περίλυποι και περίτρομοι. Δεν ήξευραν… τι τους περιμένει… Το φτυάρι, τον κασμά, την χειράμαξα, δεν τα εγνώρισε η φυλή αυτή. Έτρεμαν τα χέρια των με την ιδέα μόνον πώς μπορεί να περιορισθούν για τέτοιες δουλειές. […]Ο Ελληνικός λαός με μεγάλην ευχαρίστησιν και ανακούφισιν είδε να λαμβάνεται το ευεργετικόν αυτό μέτρον της χρησιμοποιήσεως των παρασιτικών εις έργα κοινής ωφελείας».[266]

Ο Ιάκωβος Χανταλί μας παραδίδει πως οι Γερμανοί «*υποχρέωναν τους άντρες να πηδούν, να κάνουν τούμπες, να κυλιούνται στο έδαφος, να σέρνονται μέσα στη σκόνη και να εκτελούν γελοίες γυμναστικές ασκήσεις».*[267]

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες Ελλήνων όπως του Κωνσταντινίδη Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίνου Γούναρη[268] που υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων στην πλατεία, ο κόσμος που παρακολουθούσε αισθανόταν λύπη για ό,τι συνέβαινε, αλλά δεν παρενέβαινε σε εκδηλώσεις συμπαράστασης, γιατί φοβόταν τις συνέπειες. Το «*Μαύρο Σάββατο*» όμως ήταν ο προάγγελος της εφαρμογής του σχεδίου για τη μαζική εξόντωση των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Ξενίζει το γεγονός της ελλειπούς μέριμνας και κινητοποίησης μιας πόλης να προστατεύσει τα πιο ευάλωτα μέλη του πληθυσμού της, ενώ παρακολουθεί ανήμπορη όσα συμβαίνουν. Βέβαια υπήρξαν κάποιες κινήσεις από επίσημους φορείς όπως από τον Μητροπολίτη Γεννάδιο για την προστασία του εβραϊκού πληθυσμού. Το 1943 έδωσε συγκεκριμένες οδηγίες στους ιερείς να μην εκδηλώνουν διακρίσεις έναντι των Ισραηλιτών και προέβη σε διάβημα προς το στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης Μέρτεν για να σταματήσεις τους εκτοπισμούς τους από την πόλη. Συμβούλευσε τον Κόρετς για τη στάση που έπρεπε να κρατήσει, ο οποίος φαίνεται ότι αμφιταλαντευόταν για τις επιλογές του. Αργότερα, όταν έφυγαν τα πρώτα τρένα για την Πολωνία ο δικηγορικός σύλλογος Θεσσαλονίκης με τη συνδρομή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού πρότειναν στον Πρωθυπουργό τη μεταφορά των Εβραίων σε κάποιο νησί, αλλά οι Γερμανοί αρνήθηκαν.[269]

---

[266] *Απογευματινή*, 11/07/1942

[267] Ιάκωβος Χανταλί, *Από το Λευκό Πύργο στις πύλες του Άουσβιτς*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ.51

[268]Προφορική μαρτυρία του Κωνσταντινίδη Κωνσταντίνου στις 27/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601953 και του Κωνσταντίνου Γούναρη στις 16/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn607959

[269] Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μνημεία και μνήμες*, Αθήνα 2007, σ.36. Σπύρος Κουζινόπουλος, *Υπόθεση Αλοίς Μπρούνερ*, εκδ. Ιανός,

Όσον αφορά τους απλούς χριστιανούς πολίτες οι περισσότεροι είχαν τυπικές σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα, που είχε γίνει αρκετά εσωστρεφής ιδίως μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, αλλά μιλούσε και τη δική της γλώσσα τα λαντίνο,[270] που ήταν ένα στοιχείο διαφοροποίησης από τις υπόλοιπες κοινότητες. Οι χριστιανοί επιχειρηματίες βέβαια διατηρούσαν πιο στενές επαφές, αφού οι Εβραίοι επικρατούσαν στην αγορά της Θεσσαλονίκης και οι οικονομικές συναλλαγές μαζί τους ήταν στην καθημερινότητα.

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ιάσωνα Δουμπή[271] του οποίου ο πατέρας διατηρούσε φιλικές σχέσεις με μέλη της κοινότητας, συχνά οι Εβραίοι αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία, γιατί θεωρούνταν άνθρωποι του χρήματος και δεν ήταν συμπαθείς. Ο Αλκιβιάδης Σιδηρόπουλος αναφέρει ότι δεν έκαναν γενικά παρέα με Εβραίους και διακινούνταν ο μύθος του Εβραίου που το Πάσχα έκλεβε παιδιά, έπινε το αίμα τους και ζύμωνε με αυτό το ψωμί.[272] Μάλιστα στην πλατεία Ιπποδρομίου κάθε χρόνο καίγονταν συμβολικά το ομοίωμα του «κακού Ιούδα» που πρόδωσε τον Ιησού, δίνοντας μια άλλη διάσταση στην εικόνα του Εβραίου της πόλης. Το μίσος υποδαύλιζε περισσότερο η οργάνωση της ΕΕΕ, χωρίς ωστόσο οι χριστιανοί να προβαίνουν σε επιθετικές πράξεις εις βάρος τους. Η Μαρία Αγαπιάδου Παρέντε, επιζήσασα του Άουσβιτς, θεσσαλονικιά Εβραία, ανασύροντας τις μνήμες της εποχής εκείνης υποστηρίζει πως δεν υπήρχαν καλές σχέσεις και γενικά η στάση των χριστιανών έναντι των αντισημιτικών μέτρων χαρακτηρίζονταν ως απαθής.[273]

Σε άλλες όμως μαρτυρίες διαπιστώνουμε ότι αρκετές από τις χριστιανικές οικογένειες είχαν καλές σχέσεις με γείτονες Εβραίους ή με συμμαθητές στα σχολεία που φοιτούσαν μαζί πριν τον πόλεμο. Όπως η οικογένεια της Ελένης Κηπουρού-Ζήνωξη[274] που κατοικούσε στην περιοχή της οδού Δελφών. Η

Θεσσαλονίκη 2005, σ.34. Marc Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ.270,273. Ρίκα Μπενβενίστα, *Αυτοί που επέζησαν, Αντίσταση, εκτόπιση και επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη του 1940*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2014, σ.49

[270] Η λαντίνο ήταν η γλώσσα που μιλούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ήταν μείγμα εβραϊκών και ισπανικών.

[271] Προφορική μαρτυρία, Ιάσων Δουμπής, 1/07/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn193850

[272] Προφορική μαρτυρία, Αλκιβιάδης Σιδηρόπουλος, 1/07/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601959

[273] Προφορική μαρτυρία της Μαρίας Αγαπιάδου-Παρέντε, https://vhaonline.usc.edu/login

[274] Προφορική μαρτυρία, Ελένη Κηπουρού Ζήνωξη, βλ. σχετικά παραπάνω σ.59

Βασιλική Αθυρίδου[275] κάτοικος και αυτή της πόλης είχε στο γαλλικό σχολείο που φοιτούσε Εβραίες συμμαθήτριες και στην κατοχή έκρυψε μια οικογένεια Εβραίων. Λόγω των επαγγελματικών σχέσεων του συζύγου της με την κοινότητα, θεωρεί ότι πολλοί χριστιανοί επαγγελματίες έβλεπαν ανταγωνιστικά τους Εβραίους στην αγορά. Η Μερόπη Ζωγράφου[276] που ο πατέρας της διατηρούσε επαγγελματικές σχέσεις με αυτούς θυμάται ότι δεν είχαν σχέσεις προσωπικές, αλλά έκρυψαν πράγματα τους για να τους βοηθήσουν όταν χρειάστηκε. Επισημαίνει ότι για τα γεγονότα στην πλατεία Ελευθερίας θλίβονταν, αλλά δεν τολμούσαν να βοηθήσουν από φόβο για αντίποινα. Μάλιστα μεταφέρει τις φήμες της εποχής ότι οι Εβραίοι παρασύρθηκαν από τον Κόρετς, ο οποίος τους διαβεβαίωνε ότι η μεταφορά τους θα τους εξασφάλιζε μια νέα πατρίδα, γι αυτό κιόλας δεν αντέδρασαν μαζικά. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Γούναρη που καταθέτει ότι στην πορεία τους για τα τρένα οι άνθρωποι ήταν καλοντυμένοι και ευδιάθετοι, ενώ οι χριστιανοί έκλαιγαν και εκφράζει την απορία γιατί δεν οργάνωσαν τη φυγή τους, ενώ μπορούσαν.[277]

Η Μαργαρίτα Φλασκίδου Καζαμία[278] στη συνέντευξη που παραθέτει καταδεικνύει τις καλές σχέσεις με Εβραίους συμμαθητές της και την αμηχανία που ένιωσε όταν τους είδε να φοράνε το υποχρεωτικό αστέρι στο πέτο.[279] Ο Νικόλαος Θεοδώρου καταθέτει τις άριστες σχέσεις που είχε με συμμαθητές του Εβραίους και τη συμπόνια που ένιωθαν για τον αποκλεισμό τους στην Κατοχή, όμως ο φόβος δε τους άφηνε να την εκδηλώσουν έμπρακτα.[280] Ο Αντώνης Δούκας[281] έπαιζε και αυτός με εβραιόπουλα, ενώ ο αδελφός της Διαμαντοπούλου Κανάκη Ελένης[282] βοηθούσε Εβραίους ν' ανέβουν στο βουνό και να πάρουν μέρος στην Αντίσταση,

---

[275] Προφορική μαρτυρία, Βασιλική Αθυρίδου, 21/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538220

[276] Προφορική μαρτυρία, Μερόπη Ζωγράφου, 24/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538536

[277] Βλ. στην παρούσα εργασία Γούναρης, σ.59

[278] Προφορική μαρτυρία, Μαργαρίτα Φλασκίδου Καζαμία,28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601954

[279]Από τις 6 Μαρτίου του 1943 όλοι οι Εβραίοι άνω των 5 ετών υποχρεώθηκαν να φορούν το κίτρινο άστρο είτε έξω στο δρόμο είτε μέσα στο σπίτι. Τα αστέρια κατασκευάστηκαν με έξοδα της κοινότητας. Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, σ.47

[280] Προφορική μαρτυρία, Νικόλαος Θεοδώρου, 28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610302

[281] Προφορική μαρτυρία, Αντώνης Δούκας, 20/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538218

[282] Προφορική μαρτυρία Ελένη Διαμαντοπούλου Κανάκη, 14/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610309

εξασφαλίζοντας έτσι ένα μέσο διαφυγής τους. Ο Κωνσταντίνος Μποζίνης[283], αναφέρει τις καλές σχέσεις που είχε ο πατέρας του ως σιδηροδρομικός με τους Ισραηλίτες και μάλιστα όταν η κατάσταση επιδεινώθηκε δυο Εβραίοι του πρότειναν να του γράψουν τα μαγαζιά τους, αλλά εκείνος αρνήθηκε, γιατί δεν ήθελε να οικειοποιηθεί ξένη περιουσία. Ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας λεηλασιών που έγιναν από Έλληνες σε εβραϊκές κατοικίες στην περιοχή της Ξηροκρήνης μετά την απομάκρυνση των Εβραίων, και πιστοποιεί ότι τα κλοπιμαία τα μετέφεραν στα σπίτια τους. Ο Αντώνης Δούκας αναφέρει ότι συγκατοικούσαν με εβραϊκή οικογένεια, είχαν θαυμάσιες σχέσεις με Εβραίους γείτονες και δεν υπήρχε διαχωρισμός ανάμεσα στις κοινότητες, αλλά συνυπήρχαν αρμονικά.[284]

Το Φεβρουάριο του ’43 εφαρμόστηκαν και στη Θεσσαλονίκη οι αντισημιτικοί «νόμοι της Νυρεμβέργης». Οι Εβραίοι περιορίστηκαν στα γκέτο, αναγκάστηκαν να κυκλοφορούν με το κίτρινο άστρο του Δαυίδ, απαγορεύτηκε να χρησιμοποιούν τα τηλέφωνα και τα μέσα δημόσιας μεταφοράς και να ασκούν επάγγελμα. Ουσιαστικά οι Γερμανοί τους προετοίμαζαν για τον τελικό εκτοπισμό τους ο οποίος άρχισε με την άφιξη των Αλοϊς Μπρούνερ και Ντήτερ Βλισιτσένυ.[285] Οι περισσότεροι Εβραίοι της πόλης εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς-Μπιρκενάου ανάμεσα στις 15 Μαρτίου 1943 και τις αρχές Ιουνίου.[286] Ελάχιστοι από αυτούς επέστρεψαν. Το 1947 στην πόλη διέμεναν λιγότεροι από 2.000 Εβραίοι.[287]

Οι μαρτυρίες των χριστιανών που έζησαν εκείνη την εποχή καταδεικνύουν ότι κάποιοι από αυτούς βοήθησαν τους Εβραίους, αλλά η πλειονότητα της πόλης αδιαφόρησε μπροστά στην εξόντωση των συμπολιτών τους είτε γιατί είχε καλλιεργηθεί αντισημιτικό μίσος από τον τύπο της πόλης και τις εθνικιστικές οργανώσεις είτε γιατί οι Εβραίοι αποτελούσαν ξένο στοιχείο γι’ αυτούς και με τον

---

[283] Βλ. στην παρούσα εργασία Κωνσταντίνος Μποζίνης, σ.59

[284] Βλ. στην παρούσα εργασία Αντώνης Δούκας, σ.67

[285] Ο Αλόις Μπρούνερ ήταν το δεξί χέρι του Άντολφ Άιχμαν, εγκληματίας πολέμου, υπεύθυνος για τη μεταφορά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, https://www.ethnos.gr/kosmos/148947_alois-mproyner-episimos-nekros-o-sfageas-tis-thessalonikis, (ανάκτηση-:3 Απριλίου). Ο Ντήτερ Βλισιτσένυ ήταν αξιωματικός των Ες-Ες, υπεύθυνος για την γκετοποίηση και την εκκαθάριση των Ελλήνων Εβραίων, βλ. σχετικά στο Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, The Vileing Press, New York 1963, σ.170-171

[286] Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφα 89-93, Μάρτιος-Νοέμβριος 1943

[287] Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τμ. 2, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ.296-348. Βλ. Βερέμης-Κωνσταντοπούλου, ό.π., έγγραφα 131, 133, 134 που αφορούν τα μέτρα του ελληνικού κράτους το 1947 για τις περιουσίες των Εβραίων και έγγραφο 136, σ.387 που αφορά πληθυσμιακά στοιχεία για τα Δωδεκάνησα

καιρό οι χριστιανοί είχαν ενστερνιστεί τα αρνητικά στερεότυπα που είχαν δημιουργηθεί γύρω από την κοινότητα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η εβραϊκή κοινότητα όπως και οι άλλες κοινότητες διέπονταν από εσωστρέφεια, αυστηρή εσωτερική οργάνωση και αλληλεγγύη, απαραίτητη συνθήκη επιβίωσης σε ένα απολυταρχικό καθεστώς. Οι σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων ήταν τυπικές και περιορίζονταν σε επαγγελματικό επίπεδο. Οι διαφορετικές συνήθειες που προέκυπταν από τη θρησκευτική τους διαφοροποίηση και κυρίως η γλώσσα (ισπανοεβραικά) αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την προσέγγιση της εβραϊκής κοινότητας και ευνοούσαν τη δημιουργία εύληπτων μύθων σχετικά με τους Εβραίους, αλλά αυτά δεν εμπόδιζαν την αρμονική συμβίωση με τις υπόλοιπες κοινότητες. Υπήρχε βέβαια πάντα η καχυποψία των άλλων κοινοτήτων για την ιδιαίτερη μεταχείριση τους από το οθωμανικό καθεστώς κυρίως σε θέματα φορολογικά, αλλά μέσα στο αυστηρό περιβάλλον που επέβαλαν οι Οθωμανοί οι αρνητικές φωνές καταπνίγονταν, αφού το κράτος απαιτούσε την απόλυτη υποταγή στους κανόνες του και την εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας του.

Ο εθνικισμός όμως που αναπτυσσόταν στην Ευρώπη και κατ΄επέκταση στα Βαλκάνια συσπείρωνε τις εθνικές κοινότητες μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία και η καθεμιά διεκδικούσε την αποκατάσταση της μέσα από τη συγκρότηση ενός εθνικού κράτους. Η εβραϊκή κοινότητα δεν μπόρεσε να αφουγκραστεί άμεσα τις επικείμενες αλλαγές και γαλουχημένη μέσα σε ένα κλίμα κοσμοπολιτισμού προσπάθησε να διαφυλάξει το οικονομικό της status και δεν προέβαλλε ανάλογες διεκδικήσεις, αλλά επιζητούσε την εξασφάλιση της σταθερότητας της μέσα στην αυτοκρατορία. Η απελευθέρωση της πόλης της Θεσσαλονίκης το 1912 βρήκε την κοινότητα να ατενίζει με καχυποψία το μέλλον της και τις προοπτικές της στο υπό διαμόρφωση ελληνικό κράτος. Η Θεσσαλονίκη από συμπρωτεύουσα μιας αυτοκρατορίας με σημαίνοντα οικονομικό ρόλο στο εμπορικό γίγνεσθαι της ευρύτερης περιοχής μετατρεπόταν σιγά σιγά σε μια πόλη που ζούσε στη σκιά της πρωτεύουσας, αποκομμένη εμπορικά πλέον από την Ανατολή και τα Βαλκάνια. Η υποβάθμιση αυτή απειλούσε σοβαρά τα συμφέροντα της εβραϊκής κοινότητας που άκμαζε οικονομικά λόγω του δικτύου εμπορικών σχέσεων με τις πόλεις της Ανατολής.

Η συγκρατημένη στάση της παρερμηνεύτηκε από το ελληνικό στοιχείο και οι Εβραίοι θεωρήθηκαν εν δυνάμει εθνικοί εχθροί και υπονομευτές του ελληνικού

κράτους. Η ψύχραιμη όμως διαχείριση και από τις δύο πλευρές τα πρώτα χρόνια της αλλαγής έφερε ισορροπία και κοινωνική γαλήνη στην πόλη. Παρότι όμως αρχικά έμεναν στο απυρόβλητο, το ελληνικό κράτος έδειχνε σιγά σιγά ότι δεν αποδεχόταν την παραμονή τους ως φυσική συνέχεια της μακραίωνης παρουσίας τους στον ελλαδικό χώρο, αλλά σαν παρείσακτη παρουσία που ανέχεται στους κόλπους του. Η πυρκαγιά του 1917 και η καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους των εβραϊκών οικισμών του κέντρου έδωσε μια απρόσμενη ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει σε εξελληνισμό και αφομοίωση των Εβραίων της πόλης και των άλλων μειονοτήτων.

Από τα στοιχεία της έρευνας που αναλύθηκαν φαίνεται ότι οι κυβερνήσεις ακροβατούσαν μεταξύ της θρησκευτικής ανοχής, τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης στην πόλη και τις πιέσεις που δεχόταν από περιθωριακά στοιχεία και από τον ελληνικό εμπορικό κόσμο που ευελπιστούσε να εξοβελίσει τον εβραϊκό παράγοντα από την οικονομία. Το ελληνικό κράτος, όπως όλα τα νεαρά έθνη στο αρχικό στάδιο της συγκρότησης τους σε κρατική οντότητα, προσπάθησε να εκπληρώσει τους στόχους του και να επιβάλλει ομοιογένεια. Με μια σειρά αντιεβραϊκών νόμων, την εκδίωξη της κοινότητας από το κέντρο της πόλης, τον αναμενόμενο οικονομικό μαρασμό της, αλλά και την αλλαγή στην πληθυσμιακή σύνθεση λόγω του προσφυγικού, η Θεσσαλονίκη έπαψε να αποτελεί εβραιούπολη.

Το προσφυγικό και οι οικονομικές πιέσεις που δέχτηκε το ελληνικό κράτος επιδείνωσαν τις σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων στην πόλη, ενώ η ευθύνη για το οικονομικό αδιέξοδο μετατοπίστηκε στην κοινότητα που συλλήβδην αντιμετωπιζόταν ως προνομιούχα. Τα γεγονότα στο Κάμπελ ως έκφραση του αντισημιτισμού στην πόλη, αλλά και η αθρόα μετανάστευση Εβραίων στο εξωτερικό αποδεικνύει την πόλωση που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των κατοίκων. Ο «Εβραίος» γινόταν όλο και πιο απόμακρος, όλο πιο ξένος μέσα στην πόλη που τον φιλοξένησε για αιώνες. Για αυτό το λόγο όταν άρχισαν να εφαρμόζονται τα αντισημιτικά μέτρα από τη γερμανική διοίκηση την περίοδο της κατοχής, η πόλη δεν αντέδρασε μαζικά για να προστατεύσει το αδύναμο κομμάτι του πληθυσμού της. Παρακολουθούσε πολλές φορές και αδιάφορα τα μαρτύρια των συμπολιτών της.

Βέβαια πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι υπήρξαν χριστιανοί Θεσσαλονικείς που διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με γείτονες Εβραίους, τους φρόντισαν στην κατοχή

και άλλοι με κίνδυνο της ζωής τους φυγάδευσαν ή τους φιλοξένησαν στα σπίτια τους. Αρκετοί στο πλαίσιο επαγγελματικών σχέσεων προστάτευσαν τις περιουσίες τους ή προσπάθησαν να μην τους εκμεταλλευτούν. Μετά τον εκτοπισμό τους όμως, η παρουσία τους και η συμμετοχή τους στο ιστορικό γίγνεσθαι της πόλης αποσιωπήθηκε εσκεμμένα σε μια προσπάθεια να καταδειχθεί η αδιάλειπτη στο χρόνο ελληνικότητα της περιοχής, όπου ο «άλλος», ο «Εβραίος» δεν είχε καμία θέση. Η πόλη οφείλει να επαναφέρει στη συλλογική μνήμη την προσφορά του σεφαραδίτικου πολιτισμού στον τόπο και να αποκαταστήσει τις σιωπές της με μνήμες από το παρελθόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων (έτος 1932)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ακρόπολις (Αθήνα), 1.07.1930, 1.7.1931

Απογευματινή (Αθήνα), 9.07.1942

Βραδυνή (Αθήνα), 1.07.1931

Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα), 29.06.1931

Εμπρός (Θεσσαλονίκη), 10.8.1917

Η Ελληνική (Αθήνα), 1.07.1931, 2.07.1931

Θάρρος (Αθήνα), 29.01.1924, 17.03.1924, 6.02.1925

Κήρυξ (Αθήνα), 10.06.1924

Μακεδονία, (Θεσσαλονίκη), 25.06.1920, 2.11.1920, 3.04.1927, 2.09.1930, 3.09.1930, 5.01.1931, 20.06.1931, 25.06.1931, 30.6.1931, 1.07.1931

Μακεδονικά Νέα, (Θεσσαλονίκη), 4.04.1927, 4.06.1927, 17.07.1927, 29.09.1929, 30.06.1931

Νέα Αλήθεια,(Θεσσαλονίκη), 30.06.1931

Νέα Ευρώπη, (Θεσσαλονίκη), 11.07.1942

Πάλη των Τάξεων, (Αθήνα), 10.07.1931

Πρωία, (Αθήνα), 29.6.1931

Ριζοσπάστης, (Αθήνα), 8.8.1917, 1.07.1931, 2.07.1931, 21.10.1933

Σκριπ, (Αθήνα), 10.8.1917

Το Φως,(Αθήνα), 17.11.1915, 24.11.1915, 25.11.1915

Φως Θεσσαλονίκης, 6.4.1927

Paix de Droit, (Παρίσι), 1.04.1937

Paix de Droit, 1.05.1937

Revue Israelite, (Αθήνα), 7-9 (Σεπ.-Οκτ.-Νοεμ.1914)

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Προφορική μαρτυρία, Αγαπιάδου-Παρέντε Μαρία, https://vhaonline.usc.edu/login

Προφορική μαρτυρία, Αθυρίδου Βασιλική, 21/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538220

Προφορική μαρτυρία, Γούναρης Κωνσταντίνος, 16/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn607959

Προφορική μαρτυρία, Δούκας Αντώνης, 20/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538218

Προφορική μαρτυρία, Δουμπής Ιάσων, 1/07/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn193850

Προφορική μαρτυρία, Διαμαντοπούλου Κανάκη Ελένη, 14/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610309

Προφορική μαρτυρία, Ζωγράφου Μερόπη, 24/04/2016, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538536

Προφορική μαρτυρία, Θεοδώρου Νικόλαος, 28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610302

Προφορική μαρτυρία, Κωνσταντινίδης Κωνσταντίνος, 27/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601953

Προφορική μαρτυρία, Κηπουρού–Ζηνώζη Ελένη, 18/11/2014, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn610280

Προφορική μαρτυρία, Μποζίνης Κωνσταντίνος, 28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn608006

Προφορική μαρτυρία, Σιδηρόπουλος Αλκιβιάδης, 1/07/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601959

Προφορική μαρτυρία, Φλασκίδου Καζαμία Μαργαρίτα, 28/06/2015, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn601954

2. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας,* Θεμέλιο, Αθήνα 1998

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης, 1912-1970», *Σύγχρονα Θέματα,* τχ. 57(1995), 994, σ.74

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, (εισ.-επιμ.), *Γιομτώβ Γιακοέλ, Απομνημονεύματα 1941-1943*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993

Αντωνίου Γιώργος-Κοσμίδης Σπύρος-Ντίνας Ηλίας-Σαλτιέλ Λέον, *Ο αντισημιτισμός,* Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 2017

Arendt Hannah, *Eichmann in Jerusalem*, The Vileing Press, New York 1963, σ.170-171

Baer Marc, "The double bide of race and religion", *The Conversion Of The Dönme To Turkish Secular Nationalism*, Cambridge Univercity Press, σ. 682

Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Παγκαρπία Μακεδονικής γης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980

Βασιλικού Μαρία, «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο μεσοπόλεμο», στο Σταθοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα, 3-4 Απριλίου 1998*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Βασιλικού Μαρία, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου:Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ίστωρ,* τχ.7 (1994), σ.153-174

Βερέμης Θάνος-Κωνσταντοπούλου Φωτεινή (επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι, Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000

Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και οικονομικός καταμερισμός, 1912-1940. Θεσσαλονίκη:* Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998

Δάγκας Αλέξανδρος, *Για μια κοινωνική ιστορία της υπαίθρου. Η περιφέρεια Θεσσαλονίκης στον 20ο αιώνα. Η περίοδος ως το 1945*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010

Δημάκης Ιωάννης, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος 1683-1923,* Πανεπιστημιακές παραδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Αθήνα

Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912,* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983

Δημητριάδης Αιμίλιος, *Φοίνιξ Αγήρως Η Θεσσαλονίκη του 1925-1935,* Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994

Driault Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα, από τις αρχές ως τη συνθήκη των Σεβρών*, τμ.1, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997

Δώδος Δημοσθένης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα 2005

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912,* Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988

*Επιστημονική Επετηρίδα ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, τ.*6, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002

Ιωάννου Γιώργος, *«Η παρέλαση των προσφύγων», Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ.74-81

Καβάλα Μαρία, *Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή: Κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2009

Καβάλα Μαρία, *The evolution of the "Anti-semitic discourse of the newspaper Makedonia in Salonica and its columnists (1911-1944),* στο proceedings of 7th International Conference Serb-Croat Political Relations, in the 20th Century, Colubic Obrovacki, Croatia, (August 22-2, 2014)

Καβάλα Μαρία, «Η οικονομική και επαγγελματική ζωή», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940- 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία (*επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε, Θεσσαλονίκη 2004

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, University Studio Press, 1995

Καραδήμου Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, διδακτορική διατριβή, *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, τχ. Θ, Παράρτημα αρ.31, σ.27-28

Κατσορίδας Δημήτρης, *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ου αιώνα(1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΣΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013

Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μνημεία και μνήμες*, Αθήνα 2007

Κουζινόπουλος Σπύρος, *Υπόθεση Αλοίς Μπρούνερ*, Ιανός, Θεσσαλονίκη 2005

Κουταβά-Δεληβοριά Βαρβάρα, «Η αντίληψη για τους Εβραίους και άλλους αλλοεθνείς και αλλόθρησκους στο δημώδη βυζαντινό λόγο», *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους*, Κατερίνα Νικολάου (επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2002, σ.119-140

Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Πατάκης, Αθήνα 2018

Λιάκος Αντώνης, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους,* Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985

Lindemann Albert , *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης από το 1815 μέχρι σήμερα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2014

Mazower Marc, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Mazower Marc, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ίστωρ* 3, Αθήνα 1991, σ.65-84

Mazower Marc, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες:Στοιχεία για την κατασκευή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι και Τσάμηδες,* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005

Μαχαιρά Άννα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τμ.Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.107-131

Mavrogordatos George Themistocles, *Stilborn republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1983

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τμ.Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ.17-18

Μέγας Γιάννης, *Ενθύμιον από τη ζωή της εβραϊκής κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1897-1917*, Καπόν, Αθήνα 1993

Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τμ.2, Γκοβόστης, Αθήνα 1969

Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, Πατάκης, Αθήνα 2014

Μόλχο Ρένα, «Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη», *Ο Παρατηρητής*, τχ.25-26, (1994), σ.13-51

Μόλχο Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πως η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.82, Ιούνιος 2003, σ.53-59

Μορέν Εντγκάρ, *Ο νεωτερικός κόσμος και το εβραϊκό ζήτημα*, Εκδόσεις του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2007

Μουτσόπουλος Νίκος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980

Μπαλτά Ευαγγελία, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ζιμμί-Ρωμιοί και Μουσουλμάνοι-Τούρκοι», *Σύγχρονα Θέματα,* 93 Απρίλιος-Ιούνιος 2006, σ.71-75

Μπενάκης Θεόδωρος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Κούριερ, Αθήνα 2003

Μπεναρόγια Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Μάιος 1986

Μπενβενίστα Ρίκα, *Αυτοί που επέζησαν, Αντίσταση, εκτόπιση και επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη του 1940*, Πόλις, Αθήνα 2014

Μωραϊτόπουλος Γεώργιος, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, Αι Μούσαι, Αθήνα 1883

Νεχαμά Γιόζεφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης,*University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000

Ναρ Αλμπέρτο, «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις παροιμίες τους», *Περιοδικό Χρονικά, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλίτικου Συμβουλίου της Ελλάδας*, Ετος Ι', Αριθμ.92, Δεκέμβριος 1986, ΤΕΒΕΤ 5743

Ναρ Αλμπέρτο, «Μια ανέκδοτη έκδοση του 1942 για τη δομή της ισραηλίτικης Κοινότητας Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1940», *Περιοδικό Χρονικά*, Ετος ΙΑ', Αριθμ.100, Απρίλιος-Μάιος 1988, Νισάν Ιγιάρ 5748

Naar Devin, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη* Νεότερη *Ελλάδα,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018

Οικονόμου Νίκος, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής πελατείας του βενιζελισμού», στο Θ.Βερεμής-Γ.Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος-Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989, σ.367-385

Ortayli Ilber, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας – Ο Οθωμανικός 19ος αι. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό,* Παπαζήσης, Αθήνα 2004

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009

Παπαγιαννόπουλος Απόστολος*, Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982

Παπαστάθης Χαράλαμπος – Χεκίμογλου Ευάγγελος**,** «Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917», *Θεσσαλονικέων Πόλις,* τχ. 11, Σεπτέμβριος 2003

Πετρίδης Παύλος, «Θεσσαλονίκη 1912-1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις», στο Χασιώτης Ι.Κ (επιμ.), *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός, τ. Α', Ιστορία και Κοινωνία*, Παρατηρητής Θεσσαλονίκη 1997, σ.190-192

Pierron Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Ρακτιβάν Κωνσταντίνος, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913,* (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951

Ριτζαλέος Βασίλειος, ΑΠΘ, *Οι Εβραϊκές Κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,* Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», στο Ντελόπουλος Κυριάκος (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο* (Αθήνα 3-5 Δεκεμβρίου 1986), Αθήνα 1988, σ.105-131

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Κοινοβουλευτισμός και Μεγάλη Ιδέα», στο Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ.65-74

Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος-γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού,* Πόλη, Αθήνα 2004

Σκούρτης Ιωάννης, «Μετανάστευση των Εβραίων στη Γαλλία κατά το Μεσοπόλεμο. Θεσσαλονίκη», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του δήμου Θεσσαλονίκης,* τμ.Γ', Θεσσαλονίκη 1992, σ.243

Τρεμόπουλος Μιχάλης, *Τα τρία Ε (ΕΕΕ)και ο εμπρησμός του Κάμπελ, Το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2018

Τομανάς Κωνσταντίνος, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921-1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996

Τομανάς Κωνσταντίνος, *Οι κάτοικοι της παλαιάς Θεσσαλονίκης*, (επιμ. Βασίλης Τομανάς), γ' έκδοση, Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1992

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τη Βαστίλλη στον 21ο αιώνα, Εστία*, τμ.Β', Αθήνα[5] 2019

Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Η οργάνωση Εθνική Ένωσις 'Η Ελλάς' στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου(1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της*. Ανάτυπο από την

Επιστημονική Επετηρίδα ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Τόμος Έκτος, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2002, σ.294

Fleming Katherine Elizabeth, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Οδυσσέας, Αθήνα 2009

Φλάισερ Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2012

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τμ. 1., Παπαζήσης, Αθήνα

Friedlander Saul*, Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, Πόλις, Αθήνα 2013

Haim Gerber, *The jews of the Ottoman Empire in the 16-17th century economy and society,* Jerusalem 1983

Charanis Peter, «Armenians in the Byzantine Embire», *Byzantinoslavica,* τμ.22/2 (1961), σ.197-240

Χανταλί Ιάκωβος, *Από το Λευκό Πύργο στις πύλες του Άουσβιτς*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996

Χαστάογλου Βίλμα, «Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.52-53 (1994), σ.33-44

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ. Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940*. Ο Μεσοπόλεμος, τμ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.9-57

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Υπόθεση Μοδιάνο*, τυπ. Θανάση Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1991

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Τα ξόρκια που πολέμησε ο Γιώργος Ιωάννου», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ.373-374

Χριστοδούλου Γεώργιος, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία: Εμπόριο, Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ένωσις,* Θεσσαλονίκη 1936

Ψαρράς Δημήτρης, *Το μπεστ σελερ του μίσους. Τα πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών στην Ελλάδα, 1920- 2013*, Πόλις, Αθήνα 2003

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ανυπόγραφο άρθρο, «Η άγνωστη πυρκαγιά του 1917», 8/01/2021, https://www.efsyn.gr/nisides/119044_i-agnosti-pyrkagia-toy-1917, (ανάκτηση-:1 Νοεμβρίου 2020)

Ανυπόγραφο άρθρο, «Η ιστορία της Μακαμπί Θεσσαλονίκης», https://www.maccabi.gr/history/, (ανάκτηση -:22 Ιανουαρίου 2020)

Ανυπόγραφο άρθρο, «Η εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικοακουστικές μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα. Οι Εβραίοι της Ελλάδας. Ένα χρονικό», http://www.gjst.ha.uth.gr>history, (ανάκτηση -:20 Οκτωβρίου 2020)

Ανυπόγραφο, «Πρώτα σκιρτήματα, η γέννηση της Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 11-12 Αυγούστου 2018, https://www. rizospastis. gr/story.do ?id=9956743, (ανάκτηση-:26 Οκτωβρίου 2020)

Ανυπόγραφο, «Ένας πρακτικός οδηγός για τον Ιουδαϊσμό», *Cepol Europa*, https: //www.cepol.europa.eu/sites/default/files/Guide_to_Judaism_EL.pdf, (ανάκτηση-:3 Απριλίου 2021)

Ανυπόγραφο άρθρο, «Αλόις Μπρούνερ, επίσημα νεκρός ο σφαγέας της Θεσσαλονίκης», *Το Έθνος*, 8/3/2021, https://www.ethnos.gr/kosmos/148947_alois-mproyner-episimos-nekros-o-sfageas-tis-thessalonikis, (ανάκτηση-:3 Απριλίου)

Ανυπόγραφο άρθρο, 25/7/2020, https://www.verianet.gr/post/84352-san-shmera-25-iouliou-1929-pshfizetai-to-gnosto-idionum, (ανάκτηση-:3 Απριλίου)

Ανυπόγραφο, «Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης», http://thessaloniki. photos. vagk. gr/el/photos-gr/old-photos-gr/old-photos-people-gr/874-old-photos-people-133-gr.html, (ανάκτηση-:2 Μαΐου 2021)

Αγτζίδης Βασίλης, «Θεσσαλονίκη και πρόσφυγες», 9/03/2018, https: //mikrasiatis. gr/thessalonki-kai-prosfyges/, (ανάκτηση-:2 Δεκεμβρίου 2020)

Γκλαρνέτατζης Γιάννης, «Αφιέρωμα 2012: «Έλληνες εξοντώσατε Εβραίους»: Το πογκρόμ του Κάμπελ (1931), 29/06/2012, https://alterthess.gr/afieroma-2012-ellines-exontosate-evraioys-to-pogkrom-toy-kampel-1931/ , ανάκτηση-:5 Μαΐου 2021)

Δημοκίδης Άρης, «Όλη η αλήθεια για τα πρωτόκολλα της Σιών», *Lifo*, 15/9/2014, https://www.lifo.gr/lifoland/mikropragmata/oli-i-alitheia-gia-ta-protokolla-ton-sofon-tis-sion-0, (ανάκτηση-:3 Απριλίου 2021)

Καβάλα Μαρία, 2015. Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1917-1940). Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης. [Κεφάλαιο Συγγράμματος]. Στο Καβάλα, Μ. 2015. *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944).* [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 1. (Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/4438), (ανάκτηση-:20 Ιανουαρίου 2021)

Καβάλα Μαρία, *Η εβραϊκή ιστορία της Θεσσαλονίκης μέχρι την εισβολή της γερμανικής Wehrmacht τον Απρίλιο του 41,* ομιλία στην εκδήλωση «Σαλόνικα-Αναμνήσεις της χαμένης Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας και το σύλλογο Respect for Greece στις 25 Αυγούστου 2018 στο Μουσείο Ευρωπαϊκών Πολιτισμών του Βερολίνου στο πλαίσιο του πολιτιστικού μήνα αφιερωμένου στη Θεσσαλονίκη https:// gr.boell. org/sites/ default/files/uploads/2018/07/maria_kavala_23.8.pdf, (ανάκτηση-:9 Νοεμβρίου 2020)

Καμπύλης Τάκης, «Ο πλούσιος Εβραίος και ο Μπούμε», *Καθημερινή,* 7 Δεκεμβρίου 2008, https://www.kathimerini.gr/opinion/712148/o-ploysios-evraios-kai-o-mployme, (ανάκτηση 6 Φεβρουαρίου 2020)

Καρυωτάκης Μίνωας-Αθανάσιος, «Η απεικόνιση των Εβραίων στην εφημερίδα *Μακεδονία* την περίοδο 1945-1948[Μέρος Γ]», https://www.fractalart.gr/i-apeikonisi-twn-evraiwn-stin-efimerida-makedonia-tin-periodo-1945-1948-meros-c/, (ανάκτηση-:27 Ιανουαρίου 2020)

Λιόλιος Γιώργος, «Μια συκοφαντία αίματος στη Βέροια του 1925»,8/11/2013, https://enantiastonantisimitismo.wordpress.com/2013/11/08/sykofantia-aimatos-veroia-1925, (ανάκτηση-:29 Απριλίου 2021)

Μόλχο Ρένα, «Η πόλη των Εβραίων και τίποτα άλλο», 14/06/2017, *Athens Review*, Τεύχος85-Ιούνιος, https://athensreviewofbooks.com/arxeio/teyxos85/3199-h-poli-ton-evraion-kai-tipote-allo, (ανάκτηση-:18 Νοεμβρίου 2020)

Μπενβενίστε Ρίκα, «Το ολοκαύτωμα της Θεσσαλονίκης», *Ο αναγνώστης*, 6/02/2021, https://www.oanagnostis.gr/rika-benveniste-to-olokaftoma-tis-thessalonikis, (ανάκτηση-:6 Φεβρουαρίου 2021)

Πιμπλής Μανώλης, «Απανωτά εγκλήματα, αδικαίωτες ζωές», *Τα Νέα*, 22/02/2018, https://www.tanea.gr/2018/02/22/lifearts/by-the-book/apanwta-egklimata-adikaiwtes-zwes, (ανάκτηση -:6 Φεβρουαρίου 2020)

Σαραντάκος Νίκος, «Εβραίικη φτώχεια (του Χρήστου Χρηστοβασίλη)», 29/04/2018, https://sarantakos.wordpress.com/2018/04/29/salonikijews, (ανάκτηση-:6 Μαΐου 2021)

Χαϊμ Βιδάλ-Σεφιχά, «Judeo Espaniol», http://www.jmth.gr/article-06022014-judeo-espaniol (ανάκτηση-: 29 Απριλίου 2021)

Χασσίδ Σαμ, «Η εφημερίδα *Μακεδονία* και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», ιστοσελίδα Ζαν Κοέν, 6/11/2003, https://cohen.gr/new/articles/eaders-tribune/86-2009-02-17-11-09-11, (ανάκτηση -:16 Ιανουαρίου 2020)

The Conversion Of The Dönme To Turkish Secular Nationalism, Cambridge University Press, **https://www.jstor.org/stable/3879506?seq=1**, (ανάκτηση -:1 Νοεμβρίου 2020)